

ANIMV
ÎNDRĂZNEȘTE. ÎNVAȚĂ. INOVEAZĂ.

EDITURA
ANIMV

Colecția Culturi și Civilizații

NR. 2/2022

BULETINUL
**DE STUDII LINGVISTICE
ȘI INTERCULTURALE**

Buletinul de Studii Lingvistice și Interculturale

Redactor-șef: Ana-Măria SURUGIU
editura@animv.ro
Adresa redacției: București, șos. Odăi nr. 20

ISSN 2821 - 496X ISSN-L 2821 - 496X

Editura Academiei Naționale de Informații
„Mihai Viteazul”
București, 2022

Responsabilitatea pentru conținutul materialelor aparține exclusiv autorilor.
Reproducerea integrală sau parțială a textelor sau ilustrațiilor din Buletinul de Studii
Lingvistice și Interculturale este posibilă numai cu acordul prealabil scris al ANIMV.

1. STUDII DE CULTURĂ ȘI CIVILIZAȚIE

1.1. Misterele Roxolanei 4

2. SINTEZE, RECENZII, STUDII DE CAZ

2.1. De la strategie la stratagemă comunicațională: discursul totalitar 10

2.2. Spioni, minciuni și algoritmi: istoria și viitorul *intelligence*-ului american – recenzie 16

3. INCURSIUNI ÎN ISTORIE ȘI ANTROPOLOGIE

3.1. Evoluția conceptului “*salafyya*” 22

4. FOCUS - TENDINȚE ȘI EVOLUȚII GLOBALE

4.1. Balcanii de Vest: Kosovo din cadrul istoric în profilul contemporan –
Război și dezagregare 30

A woman with long, wavy brown hair, wearing a teal dress with gold lace and a crown, sits on a patterned rug. She holds a scroll that is on fire. To her right is a table with a lit candle, a silver teapot, and a bowl of fruit. The background is a wall of colorful, vertical, shimmering strands.

MISTERELE ROXOLANEI

de Adina FEDIUC*

ABSTRACT

There are a number of real figures in the history of mankind who, though not the product of someone's imagination, nevertheless represent true mysteries that nowadays researchers are struggling to reveal. One of the mysteries of the past is still the famous Roxolana, a poor Ukrainian girl, captured during one of the Crimean Tatars' raids in Rohatyn city, who aspired to gain influence by becoming the wife of the Ottoman ruler Suleyman I Kahuni. Her personality and life are entangled in such an incredible web of speculations, and the known facts are so few, that sometimes one gets lost in guessing where the truth ends and the fiction begins. As a result, her image of an amazing sultana was formed and then it has been perpetuated in the consciousness of the masses, by continuously transmitting the legends and interpretations of works of art of those times.

Roxolana is undoubtedly one of the most famous women not only of the Ukrainian and Turkish history, but also of the entire world history. Many books and musical works about her have been written and she is depicted in many paintings (although they were all a product of someone's imagination). Roxolana's controversial personality has developed in the Ukrainian history and while some consider her a national pride, others see her as a clever politician who had an unprecedented influence on the Turkish sultan, Suleyman I, thanks to her female charms.

The aim of this article is to reveal Roxolana's personality, by trying to show and understand the purpose behind her actions and how she managed to gain more and more influence within the political life of The Ottoman Empire.

* Absolventă a Facultății de Litere și Științele Comunicării, specializarea ucraineană-engleză, din cadrul Universității "Ștefan cel Mare", Suceava.

Personaj emblematic în cultura ucraineană, Roxolana este fără îndoială una dintre cele mai cunoscute și controversate femei din istorie. Pluralitatea de interpretări, pe care le-a primit în istorie și literatură, denotă imaginea complexă care s-a creat în jurul personalității acesteia. Unii au considerat-o pe Roxolana un exemplu de femeie hotărâtă, care a reușit să cucerească inima sultanului Suleyman Magnificul și să conducă un mare imperiu, în timp ce alții au acuzat-o de vrăjitorie sau de manipulare, pentru a-și atinge scopurile personale. Cât e adevăr și cât e ficțiune în portretizarea Roxolanei în seriale și cărți?

Perioada pe care istoricii o denumesc „domnia femeilor privilegiate” a început odată cu căsătoria Roxolanei cu magnificul sultan Suleyman, o perioadă de influență a soțiilor sultanilor asupra soților lor (a doua jumătate a secolului al XVI-lea – prima jumătate a secolului al XVII-lea).

Anastasia Lysovka, cunoscută ucrainenilor sub numele de Roxolana, iar turcilor drept sultana Hurrem, s-a născut în jurul anului 1505, în orașul Rohatyn, în vestul Ucrainei, în familia preotului Havrylo Lysovskiy. A fost capturată de tânără de către tătarii din Crimeea și dusă la Constantinopol, între anii 1517-1520. Acolo, a fost instruită să devină cadână, rol pe care și l-a asumat cu un simț acut al supraviețuirii, afirmă Leslie Peirce, profesor de istorie la Universitatea din New York și autoare a cărții *Empress of the East: How a European Slave Girl Became Queen of the Ottoman Empire* (Peirce, 2017). În harem, Anastasia a primit numele de Roxolana sau Rossa, după cum erau denumiți la acea vreme nomazii care au locuit într-o vreme pe coasta de nord a Mării Negre, iar sultanul a numit-o *Hurrem*, – „cea veselă, nostimă”.

Deșteaptă, frumoasă și energică, Roxolana avea multiple abilități, scria poezii și vorbea fluent mai multe limbi străine. Educația aleasă, primită acasă, a completat-o ulterior, constant, citind cărți din colecția sultanului. A fost una dintre cele mai educate femei de la acea vreme și a jucat un rol important în viața politică a Imperiului Otoman, devenind primul consilier al padișahului. Roxolana a fost considerată o femeie înțeleaptă, cu fler diplomatic, interesată de afacerile internaționale. Avantajul cunoașterii mai multor limbi străine i-a permis să comunice liber cu ambasadorii, să corespondeze cu conducătorii Veneției și Persiei și să îl însoțească pe Suleyman la recepții și banchete, având o profundă influență asupra acestuia, dar și asupra vieții politice și sociale a Imperiului Otoman. Toate acestea se întâmplau într-o lume, în care ingerința unei femei în sfera politică era de neacceptat.

Oare cum a ajuns o fată simplă din Ucraina să devină unica soție oficială a magnificului sultan Suleyman?

Potrivit legendelor care circulă în Ucraina, Roxolana i-a atras atenția lui Suleyman într-o seară de banchet, aflându-se printre noile cadâne ce îi erau prezentate acestuia. Tânăra ruteană a apărut din senin, în momentul în care, una dintre cadâne dansa în fața sultanului; a dat-o la o parte și i-a cântat acestuia un cântec ucrainean, necunoscând legile extrem de dure care guvernau haremul. Surprins și intrigat de curajul tinerei necunoscute, sultanul i-a oferit în acea seară batista, semn că a fost aleasă să petreacă noaptea în dormitorul lui. De atunci, viața sultanului și a Imperiului Otoman avea să se schimbe.

Tot legenda spune că Suleyman era atât de îndrăgostit de Roxolana, încât și-a petrecut toate nopțile numai cu ea, fără ca o altă cadână să mai intre în iatacul său. Considerat un lucru fără precedent în istoria palatului, Roxolana a dobândit faima de vrăjitoare, fiind acuzată, că apelează la practici necurate pentru a-l prinde în mrejele ei pe sultan.

Istoria consemnează numeroase articole, romane, producții artistice, documentare realizate pe baza acestui personaj misterios. Unul dintre acestea este documentarul „Secretele marilor ucraineni”¹ realizat de Akim Galimov, care a pornit pe urmele Roxolanei pentru a răspunde la întrebarea: Cum a reușit o fată simplă din Ucraina să cucerească inima celei mai influente persoane din lume și, odată cu aceasta, Imperiul Otoman?

Astfel, în documentarul său, Galimov arată că, în timpul săpăturilor arheologice desfășurate la palatul Sultanului din Turcia, cercetătorii au reușit să găsească sticle antice de parfum, ce ar fi putut fi folosite de Roxolana. Analiza chimică a flacoanelor a relevat reziduuri de substanțe specifice, care stimulau potența. În acest caz, a fost parfumul Roxolanei arma secretă care a ajutat-o să obțină putere asupra sultanului? Bihter Turcan Erhul, cel mai cunoscut parfumer din Turcia, s-a ocupat de analiza flaconului și a încercat să stabilească substanțele folosite, identificând 40 de extracte florale, printre care pachouli și neroli. Uleiul de neroli a fost denumit de Cleopatra *elixirul tinereții*, în timp ce aroma de pachouli este cunoscută drept *mirosul puterii*. Așadar, Bihter Erhul a ajuns la concluzia, că substanțele găsite în flacon puteau influența starea psihologică și emoțională a unei persoane.

Se naște, însă, o altă întrebare: Ar fi putut Roxolana să transporte sticluța în camera sultanului? Se știe că înainte de a petrece noaptea cu sultanul, cadânele

treceau printr-un ritual complex: beneficiau de masaj, pentru a avea pielea fină și elastică, apoi erau îmbrăcate și împodobite cu cele mai scumpe bijuterii și trimise în camera sultanului. De acest ceremonial se ocupau câteva sute de persoane, fetele fiind supravegheate în permanență. Akim Galimov a ajuns la concluzia, că Roxolana nu a folosit afrodisiace la prima întâlnire cu Suleyman, deci nu acesta a fost secretul care a ajutat-o să cucerească inima sultanului.

Care a fost atunci arma secretă a Roxolanei și cum a reușit ea să se deosebească de celelalte fete din harem? Majoritatea tinerelor care ajungeau în haremul lui Suleyman proveneau din familii înstărite, părinții lor deținând funcții importante în Imperiul Otoman. Aceștia erau deseori conducătorii țărilor vecine. A-ți dăruii fiica pentru harem însemna să-i dai posibilitatea de a avea o viață mai bună, iar dacă avea noroc, putea deveni mama viitorului sultan. În acele vremuri, acesta era cel mai înalt statut la care putea aspira o femeie. În harem, fetele aveau șansa să studieze și să învețe bunele maniere. În haremul sultanului se aflau 150 de femei frumoase din toată lumea, care sperau să ajungă în dormitorul acestuia. Potrivit uneia dintre regulile care guvernau haremul, după o noapte petrecută cu sultanul, fata se întorcea în camera ei, existând posibilitatea ca aceasta să nu-și mai revadă vreodată stăpânul.

Dar situația Roxolanei, o sclavă simplă din Ucraina, a fost diferită. Se spune că, după prima noapte petrecută împreună, Suleyman i-a oferit acesteia o cale de acces separată către dormitorul său. De-a lungul timpului, istoricii s-au întrebat dacă e posibil ca acest lucru să se fi întâmplat datorită frumuseții Roxolanei. Deși nu se știe cu exactitate cum arăta aceasta, există trei tablouri diferite ale unor artiști europeni care o portretizează, fiecare bazându-se pe diverse descrieri. Akim Galimov a apelat la ajutorul chirurgului plastician ucrainean, Rostislav Valihnovsky, care a comparat aceste tablouri pentru a identifica trăsăturile comune și a încercat să afle cum a arătat, de fapt, Roxolana. Acesta a conchis, că Roxolana avea fața simetrică, un nas ascuțit, sprâncenele drepte și bărbia mică. Idealul de frumusețe feminină era dat de standardele de frumusețe din acea perioadă și, analizând trăsăturile fizice ale tinerei ucrainene, se poate spune că aceasta se încadra în acele norme.

Studiind ochii Roxolanei, chirurgul plastician a afirmat că aceasta părea o femeie hotărâtă, sigură pe ea, care nu se teme de nimic. Analizând buzele Roxolanei, care erau strânse, Valihnovsky a ajuns la concluzia că aceasta era introvertită, nu dorea să se deschidă foarte

mult și, deși avea o personalitate veselă, în același timp putea să ascundă secrete.

Ar fi putut Roxolana să-l cucerească pe Suleyman doar prin înfățișarea sa?

Istoricul Bekir Koshkun consideră, că succesul Roxolanei nu a fost o întâmplare. Acesta a studiat lucrarea lui Johann Theodor de Bry, realizată în anul 1596, sub titlul *Engraving of Roxelana*, care o portretizează pe Roxolana. Portretul conține o inscripție în limba latină: *Rossa, Solymani uxor*, adică „Rossa, soția lui Suleyman”, iar medalionul care cuprinde portretul acesteia era încadrat de următoarele înscrisuri: *Forma tibi laudanda quidem moresque politi/Barbara sed credum pectora virus habent/Philtra docet Trongilla cibus miscendaque vino/Sola ut dilecto tu potiare viro*, în traducere: „Frumusețea ta este demnă de laudă, în plus, obiceiurile sunt distinse/Cu toate acestea, inima barbară are o claritate usturătoare/Însăși Tronhila te învață că băutura iubirii trebuie amestecată cu mâncare și vin, pentru a îmbăta bărbatul iubit.”²

Istoricul este de părere că „băutura iubirii” ar fi putut fi un mixt de ierburi aromatice, cu ajutorul cărora se presupune că Roxolana l-a vrăjit pe sultan. Tronhila era numele slujitoarei care îi slujea drept mână dreaptă Roxolanei și, în același timp, îi asigura acesteia legătura cu lumea exterioară. Koshkun consideră că aceasta i-ar fi putut procura Roxolanei cele necesare pentru realizarea „poziunii”.

În cadrul documentarului său, Akim Galimov a discutat cu scriitoarea ucraineană Oleksandra Shutko, care a luat în calcul ipoteza că Roxolana ar fi putut face vrăjitorii, bazându-se pe informațiile găsite la Kiev, într-o carte din secolul al XVI-lea, cu numele persoanelor condamnate la moarte pentru vrăjitorie. Shutko menționează, că regiunea în care s-au înregistrat cele mai multe cazuri de vrăjitorie era Rohatyn, locul unde se presupune că s-a născut Roxolana. Despre mama Roxolanei nu se știe foarte multe lucruri, ci doar faptul că, s-a născut în Podolia, loc recunoscut în acea vreme pentru practicarea magiei, ceea ce, în opinia Oleksandrei Shutko, poate constitui premisa ideii că Roxolana ar fi deprins practica vrăjitoriei de la mama sa. Analizând scrisorile Roxolanei către Suleyman, din timpul campaniilor militare, redactate în limba turco-osmană și găsite în arhivele din Turcia, Oleksandra Shutko ajunge la concluzia că Roxolana știa că, pentru a-l ține pe sultan aproape mai mult decât pentru o noapte, trebuia să-i fie alături și să-i împărtășească interesele:

„Lumina ochilor mei, sultanul meu! Nu trece o

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=UKIc6HBjeBA>

² Traducere din limba latină în limba ucraineană realizată de Ludmila Șevcenk preluată de pe site-ul <http://www.medievist.org.ua> : Врода твоя гідна похвали, до того ж, звичай вишукані. Однак варварське серце має їдку гостроту. Учить тебе сама Тронгіла, що трунок кохання слід змішати з харчами і вином, щоб любого чоловіка споїти.

noapte în care lumea să nu ardă în focul suferințelor mele. Nu trece o zi în care cerurile să nu se deschidă din cauza strigătului meu, din dorința de a-ți vedea fața luminată de lumina pură”. (Shutko, 2019, p. 37)

Inteligentă, abilă și cu o extraordinară ambiție, Roxolana a dorit să fie egala sultanului din punct de vedere intelectual, fapt care a determinat-o să învețe limba persană – în acele vremuri apanajul filosofilor și poeților – și să strecoare citate din Coran în scrisorile către sultanul Suleyman.

Căsătoria lor a avut loc în anul 1530, înregistrându-se, astfel, un caz fără precedent în istoria otomană. Roxolana i-a dăruit șase copii – cinci fii și o fiică – și a devenit pentru Suleyman întruchiparea femeii perfecte, întrucât aceasta prețuia arta, vorbea mai multe limbi străine, era un bun strateg, știa să primească și să ofere dragoste.

În cartea sa, „Roxolana in European Literature, History and Culture”, Galina Yermolenko a încercat să explice influența a sultanei Hurrem asupra politicii otomane și interesul suscitată de aceasta în întreaga lume. Imaginea și percepția Roxolanei, subliniază Yermolenko, a depins întotdeauna de context. Este vorba despre contextele istorice, politice, artistice și sociale în care imaginea unei sclave care a devenit soția lui Suleyman Magnificul a fost și este folosită pentru a promova

diferite convingeri: de la ideea că „puterea femeilor implică adesea o perturbare a ordinii mondiale”, la ideea ”femeilor ca sursă de eliberare națională”. Roxolana, notează Yermolenko, este „mai puțin o figură istorică, cât un amalgam și un loc al diferitelor fantezii și construcții culturale.” (Yermolenko, 2010, p. 20)

Personalitatea Roxolanei și mijloacele utilizate de aceasta pentru a câștiga un loc special în viața sultanului Suleyman rămân un mister care, cel puțin deocamdată, nu poate fi descifrat. Analiza altor cazuri similare din istorie (Cleopatra, Aspasia, Veronica Franco) conduce la formularea aceleiași concluzii, și anume că, marile personalități feminine au reușit de-a lungul vremii să influențeze personaje istorice masculine (Marcus Antonius, Pericle, Henry III), datorită accesului la educație și în baza atributelor specifice cu care au fost înzestrate și care le-au amplificat farmecul personal.

Cadână devenită soție de sultan, Roxolana și-a câștigat, astfel, un loc distinct în imaginația colectivă la nivel european. În pofida faptului, că există puține dovezi istorice, credibile, care să susțină veridicitatea poveștilor născute pe seama tinerei rutence, ele au reușit totuși să capteze publicul și să câștige un loc memorabil, în rândul percepțiilor care circulau în Europa secolului al XVI-lea, misterele care planează asupra personalității Roxolanei continuând să ne captiveze până în prezent.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE:

1. Galina I. Yermolenko, *Roxolana in European Literature, History and Culture*, Farnham, Uk: Ashgate, 2010.
2. Leslie Peirce, *Empress of the East: How a European Slave Girl Became Queen of the Ottoman Empire*, Basic Books, 1st Edition, 2017.
3. Oleksandra Shutko, *Жіночий султанат: влада та кохання*, Навчальна книга-Богдан, Kiev, 2019.

Resurse web:

1. Телеканал 1+1, Таємниці великих українців. Роксолана, 21.02.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=UKIc6NBjeBA> (ultima accesare la data de 05.12.2021).
2. Волинські новини , Феномен сходження Роксолани: Дослідження волеської письменниці, 08.09.2015, <https://www.volynnews.com/news/culture/fenomen-skhodzhennia-roksolany-doslidzhennia-volynskoyi-pysmennytsi/> (ultima accesare la data de 07.12.2021).
3. Мой Стамбул, Хюррем Султан (Роксолана): биография и жизнь, <https://moystambul.ru/hyurrem-sultan-roksolana-biografiya-i-zhizn/> (ultima accesare la data de 07.12.2021).
4. Медієвіст, Портрет Роксолани, 15. 01.2015, https://www.medievist.org.ua/2015/01/ blog-post_63.html?m=1 (ultima accesare la data de 20.12.2021).

DE LA STRATEGIE LA STRATAGEMĂ COMUNICĂȚIONALĂ: DISCURSUL TOTALITAR

de Irina KUCINSKI*

ABSTRACT

The article examines the main features of totalitarian language, used by the Soviet regime as a strategy for manipulating the masses by imposing its ideology at the level of language. The process of ideologization begins by resemanticizing the existing concepts, diverting lexical aspects through mechanisms of politicizing the language of various socio-cultural fields, but also specifically through campaigns aiming to disseminate and explain the new policy to the masses. The stratagems used by the Soviet power to acquire the language of the new reality led to the activation of the prestige factor at the individual level or imitation at the collective level, in which case the `educational means` they used mattered, but also the fear of the potential retaliations, so commonly encountered in any investigation of the Soviet reality. In these situations, the assumed commitment represented an act of malignant influence of the language, of its manipulation through a distorted communication, which led to the annihilation of the thought and the creation of some mentalities – marks of the historic conjuncture.

Specifically, the article highlights the linguistic particularities of the wooden language as a form of the political discourse, varieties of the phenomenon in the current stage of development of the Russian language and its influence on the traditional pattern of communication.

Therefore, the present study probes some aspects of language metamorphosis in contact with ideology, on the one hand, but also the subsequent paradigm of language-society contacts, on the other hand. It concludes that the new language produces effects even after the removal of the ideological factor, remaining an issue of acute public interest, carrying new socio-political connotations.

* Doctorandă a Școlii Doctorale Studii literare și culturale, Universitatea din București, absolventă a Universității de Vest din Timișoara, Facultatea de Litere Filozofie și Istorie, secția rusă-română, și a Facultății de Relații Economice Internaționale din cadrul Academiei de Studii Economice din București.

Strategia este un termen preluat din terminologia militară, pe care îl găsim explicat în DEX (2009) cu următorul sens de bază: „parte componentă a artei militare, care se ocupă cu problemele pregătirii, planificării și ducerii războiului și operațiunilor militare”³. Extins în domeniul lingvisticii sub formă de strategie comunicațională, termenul descifrează tehnicile benigne ale limbajului, folosite în scopul distorsionării modelului tradițional al comunicării, cunoscute ca tehnici de manipulare sau stratageme⁴. Pentru regimul comunist, în fapt un regim totalitar, puternic militarizat, limbajul și comunicarea au devenit strategii sau arme de mascare a realității, de captare a adeptilor și de menținere a acestora prin teamă.

Referindu-ne la modelul tradițional al comunicării (emițător-mesaj/limbaj-receptor), propus de Roman Jakobson⁵, observăm că scopul predominant al unei astfel de comunicări propagandistice este acela de a transmite informația, în condițiile în care referentul, mesajul și codul se confundă. La acest nivel, consideră I. Lotman⁶, ne aflăm în zona unui model abstract, pentru că acesta conține o suprapunere deplină a sferei emițătorului și a receptorului. În plus, „modelul abstract al comunicării presupune nu numai folosirea unui singur cod, ci și un volum identic al memoriei la transmițător și la receptor” (Lotman, 2004, p. 19), aplicabil ideologiei socialiste, totalitare, tocmai pentru că „termenul cod [...] nu implică existența istoriei, ci ne orientează psihologic spre un limbaj artificial” (p. 19). Drept urmare, autorii care analizează limbajul totalitar îi neagă caracterul comunicativ, vorbind despre o limbă golită de sens (repetitivă, clișeizată), a ritualizării, fără legătură cu realitatea. Utilizarea limbajului pentru inducerea în eroare a adversarului reprezintă stratageme comunicaționale care, pentru puterile totalitare, aveau rolul de a pune stăpânire pe mințile și acțiunile maselor. În plan lexical, dar și gramatical, stratagema cuprindea cuvinte-clîșeu, utilizarea de cuvinte necunoscute destinatarului sau eliminarea strategică a altora, folosirea stereotipă, repetată, scoaterea din context și alte tehnici care nu comunicau, ci inoculau automatisme, având ca finalitate uniformizarea gândirii maselor.

Trăsături ale limbajului totalitar

În România, analiza discursului politic a cunoscut o dinamică odată cu libertatea câștigată brusc și a circulat sub forma sintagmei „limba de lemn”, preluată din publicistica franceză, odată cu apariția în anul 1987 a studiului omonim al cercetătoarei franceze Francoise Thom (*La langue de bois*). Termenul-sintagmă nu a fost unanim acceptat, existând variații ale denumirii fenomenului: *nowomowa*, *newspeak* sau *novlangue* în Polonia, cuvinte de propagandă sau discurs propagandist în fosta Cehoslovacie (Sériot, 2008).

Varianta franceză își găsește echivalentul și în spațiul lingvistic rus, în acest caz originea sintagmei „limba de lemn” pare a sta în jargonul secret fix al revoluționarilor din secolul al XIX-lea. Atunci, sintagma *дубовый язык* făcea trimitere la stilul greoi al cancelariilor țariste, folosind sensul figurat al cuvântului *дубовый* (*грубый* – grosolan, *тупой* – inexpressiv, mărginit, *тяжелый* – greoi) apărut în 1935 în Dicționarul explicativ al lui *D. N. Ușakov*⁷. Cu toate acestea, în studiile de lingvistică rusă găsim de cele mai multe ori fenomenul analizat sub denumirea de limbajul totalitarismului, limbajul socialismului sau limba sovietică, pentru a marca deosebirea dintre acesta și limba rusă. „Modelul Orwell” (paradigmă a modelelor ideologice) este cel care a statornicit expresia în spațiul rus, odată cu publicarea romanului său, devenit legendar, *O mie nouă sute optzeci și patru*, apărut în anul 1949.

Pornind de la varianta rusească a termenului orwellian, *новояз* (*новояз*), vom prezenta câteva aspecte ale metamorfozei limbajului în contact cu ideologia, pe de o parte, dar și paradigma ulterioară a contactului limbă-societate, pe de altă parte. Vom observa că „noul limbaj” produce efect chiar și după înlăturarea factorului ideologic, rămânând o problematică de acut interes public, purtătoare de noi conotații socio-politice.

Dintre studiile care analizează componența și structura limbajului totalitar sovietic, se desprinde ideea unanim acceptată cu privire la rapiditatea cu care acest

limbaj s-a impus imediat după Revoluția din 1917, având la bază o activitate ofensivă la adresa limbii ruse literare (se credea a fi un bastion al lexiconului clasei burgheze), dar și repercusiunile acestui atac propagandist: ingerința unui lexic minimalist, cu destul de multe elemente de jargon. Pe de altă parte, sunt relevante mecanismele de politizare a sferelor lexico-semantice din filosofie, estetică, etică, literatură, împreună cu marginalizarea sferei lexico-semantice a religiosului. Ca reacție la încercarea de blocare a dezvoltării firești a limbii, apare tendința de deghizare a intențiilor, inițiativă care a dat naștere unor termeni noi. Astfel, limbajul totalitar ideologizat, oficial, devenit ritualic, este dublat de registrul familiar, fixat de o semantică nouă (de cele mai multe ori ironică), la fel de prolific: pe de o parte găsim construcții de tipul – „avangarda clasei muncitoare”, „leniniști loiali”, „tradiții revoluționare”; pe de altă parte – *sovok* (*совок*) – locuitor al Sovietelor, *nesun* (*несун*) – denumirea persoanei care sustrage foloase în natură de la locul de muncă.

De la instaurarea regimului sovietic, libertatea presei a fost abolită (oficial, prin adoptarea „Decretului despre tipărituri”, la două zile după Revoluția din 1917), marcând debutul unei noi etape în evoluția presei și a tipăririi de carte – aceea a jurnalismului de clasă, a artei de clasă, a supunerii totale față de partidul unic. Sub pretextul unei campanii pentru lichidarea analfabetismului, se organizau reuniuni foarte dese cu masele, ocazie cu care era implementat mecanismul limbii de lemn. Numeroși aleși au fost trimiși să explice virtuțile materialismului dialectic oamenilor de rând, neștiutorilor de carte, în condițiile în care, acești oratori ambulanți nu stăpâneau foarte bine ideologia de partid, mulțumindu-se să repete la nesfârșit sloganurile zilei. Chiar dacă o mare parte a oamenilor, mai ales populația rurală, era bulversată și oarecum constrânsă să asiste la cursurile de *politgramota*, rezultatele propagandei într-o primă fază au devenit evidente, prin dorința individului de a se distanța de poporul ignorant, iar însușirea limbajului comunist s-a transformat într-un etalon al culturii și al promovării sociale. „Imitația a fost mai întâi perfect voluntară și amatoristă înainte de a fi impusă prin teroare și de a deveni o condiție de salvare personală. Multă vreme această limbă nu a fost resimțită ca ideologică, ceea ce explică și caracterul ei parodic din acea epocă” (p.220), conchide Francoise Thom (2005), sintetizând imaginea perioadei de tatonare a guvernării socialiste.

Limbajul puterii a fost în final asimilat de către întreaga populație, însă, o mare parte dintre termenii învățați purtau un înțeles diferit de cel care era folosit de către militanții sovietici sau de partid (Selișcev, 2003,

p. 212). Și de această dată, motivul însușirii unui limbaj artificial aduce în discuție factorul prestigiu, care împinge spre imitație, caz în care, au contat mai ales teama și mijloacele „educative” – precum învățarea aproape forțată, memorarea și, în subsidiar, frecvența cu care se întâlneau elementele limbii de lemn. Angajamentul ulterior a creat mentalități, care își găsesc expresia în cuvinte de sine stătătoare sau resemantizări ale expresiilor existente, în preferințe lexicale și, în final, au devenit mărci ale oricărui text rostit, șoptit sau strigat cu înflăcărare.

Concret, procesul de ideologizare începe prin resemantizarea concepțiilor existente, deturnarea relațiilor de sinonimie, procedee metonimice folosite pentru identificarea dușmanului de clasă: *belogvardeț* (*Белогвардеец*) – luptător al Gărzii Albe; *Kontrrevoluționar* (*Контрреволюционер*) – mișcare socio-politică, care are ca scop anihilarea rezultatelor revoluției și restabilirea ordinii prerevoluționare; *Barin* (*Барин*) – moșier, nobil // persoană aparținând clasei exploataatoare; *Ghidra* (*Гидра*) – mișcare politică secretă, pentru lupta căreia este nevoie de multe forțe și timp. *Gnezdo* (*Гнездо*) – ascunzătoare, refugiu, cuib contra revoluției. Se produce, de asemenea, resemantizarea sau crearea unor noi cuvinte, corespunzătoare noii realități: *Stahanoveț* (*Стахановец*) – muncitor al epocii socialiste, care, în cadrul concurențial socialist, găsește forma cea mai adecvată de utilizare a tehnicii pentru creșterea planului de producție [...]. Pe numele de Alexei Stahanov, miner, acesta a început, în 1935, lupta pentru cei mai buni indicatori economici ai muncii socialiste; *Novator* (*Новатор*) – cel care aduce idei noi într-un anumit domeniu [...] *Stahanoviștii sunt novatorii industriei noastre*⁸.

Mult mai vizibilă, declarată de Thom (2005) ca fiind o modalitate deschisă de manifestare a limbii de lemn, o găsim în textele editorialelor și ale discursurilor oficiale, prezentată sub forma unor trăsături gramaticale, lexicale și stilistice tipice. Deși un text propagandist face apel la simplitate, pentru a fi ușor asimilat de către mase, el semnalizează printr-o încetineală, printr-un caracter greoi care ține de anumite ticuri caracteristice sintaxei: substantivarea se sustrage preciziei verbelor, alunecând spre atemporalitate („a acorda ajutor”, în loc de „a ajuta”, „a-și găsi expresia”, în loc de „a se exprima”); frecvența pronomelui „noi” în detrimentul pronomelui „tu” sau „eu” subliniază participarea colectivă; folosirea verbelor la imperativ („să amintim”, „trebuie să”, ”să luptăm” etc.). Lexicul limbii de lemn este sărăcăcios, simplificat din cauza frecvenței unor cuvinte-cheie⁹ sau a viziunii maniheiste. „Nici un cuvânt din limba de lemn nu scapă

³ Dicționar Explicativ al limbii române (ediția a II-a revăzută și adăugită), 2009, disponibil pe <https://dexonline.ro/definitie/strategie>

⁴ Termenul, introdus în circuitul românesc de cercetătoarea Tatiana Slama-Cazacu, specialist în psiholingvistică, prin publicarea lucrării *Stratageme comunicaționale și manipularea* (2000), va circula laolaltă cu sintagma *limba de lemn*, preluată din publicațiile franceze.⁵ Logos - Argument: Inductiv/Deductiv. Dovezi: Cercetare/Întrebări/Mărturie

⁵ Roman Jakobson (1896-1982), critic și teoretician literar rus, membru al școlii formale ruse, după 1960 devine unul dintre cei mai importanți reprezentanți ai structuralismului mondial.

⁶ Iuri Lotman (1922-1993) este întemeietorul Școlii Semiotice de la Tartu, care împreună cu reprezentanții Școlii de la Moscova a inițiat, în 1960, un puternic dialog cu școlile occidentale de semiotică și de teorie a limbajului. Lucrările lui acoperă domeniile criticii și istoriei literare, poeticii structurale și teoriei textului, inteligenței artificiale, culturologiei, teoriei mitului sau al funcționării emisferelor creierului uman.

⁷ *Tolkovii slovari Ușakova*, disponibil pe <http://ushakov-online.ru/slovar-ushakova/dubovyy/13715/>

⁸ Exemplele date sunt extrase din *Dicționarul explicativ al lui Ușakov*, disponibil pe <http://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=74138>

⁹ La institutul V. V. Vinogradov s-a întocmit o cartotecă denumită „*Dicționarul limbajului lui Lenin*”, care cuprinde 2,5 mil. fișe-citate. Lingviștii au identificat cuvintele cheie pornind de la frecvența în utilizare. În *Opere complete. Lenin* cel mai des utilizate cuvinte cheie sunt: „putere” -peste 4.000 utilizări, „interes”-peste 2.000, „tel”-peste 1.000, „principiu” – peste 900 utilizări, „adevăr” – peste 700, urmate fiind de „credință”, „dreptate” și „valoare”.

tratamentului la care îl supune maniheismul. Ideologia aruncă ansamblul cuvintelor din limbajul obișnuit, într-un câmp magnetic; unele sunt atrase spre polul pozitiv, celelalte spre polul negativ” (Thom, 2005, p. 52).

Materialul lexicografic al Dicționarului explicativ al lui Ușakov („monument unic al limbajului totalitar sovietic” (p. 184), după cum îl numește istoricul rus N. A. Kupina (1995), explică principalele sfere semantice (politică, religioasă, etică, artistică, juridică) aflate în acea perioadă în stăpânirea ideologiei. Odată cu editarea acestuia, s-a trecut la procesul ideologizării (politizării), acaparator al semanticii lexicale, care a continuat cu adăugirile ideologice regulate, formarea unei polarizări axiologice directe, bazate pe opoziții pătrunzătoare, toate acestea permițând însușirea unui volum mare de lexeme ideologice, de către generații întregi de oameni. Pentru că acest limbaj nu lasă loc constituirii unei conștiințe istorice, făcând din memorie un tabu, un câmp gata pentru a fi cultivat, în procesul de (re)construire a limbajului s-au generat raționamente false, care au ajutat apoi la formarea și dezvoltarea de noi mituri și la implementarea lor în conștiința colectivă. Mitul omului nou, mitul personalității, mitul unui viitor luminos – toate acestea încearcă, astfel, să acopere istoria unui popor în conștiința căruia matricea religioasă s-a întipărit foarte adânc. Este edificatoare, în acest sens, definiția oferită de Tatiana Slama Cazacu (2000), care face trimitere la caracterul universal posibil al fenomenului prezentat și la posibilitatea acestuia de a se reactiva în orice moment istoric: „Limba de lemn este o particularitate lingvistică existentă în orice dogmă, ideologie devenită dogmă sau societate ori Putere care simte nevoia de a se impune și prin strategii (stratageme) de mascare a unor realități mai puțin favorabile ei. Dar în comunism, ca doctrină concretizată în totalitarism, ia forme extreme, devine o armă a manipulării maselor, o stratagemă de conducere volens-nolens a unei populații, care trebuie să fie supusă” (p. 56).

În ceea ce privește *novoyaz*-ul de astăzi, pentru familiarizarea limbajului și decodarea sensului construcției unor termeni care au relevanță și punctează contextul social-istoric de referință, există constructe lexicale cu referenți persoane publice. În primul rând, este important rolul pe care Gorbaciov l-a avut în schimbarea modului de comunicare, ce până atunci a creat și a permis existența versiunilor corupte de discurs. Până în perioada Brejnev, varianta scrisă a discursului avea o formă obligatorie, acceptată pentru orice eveniment public (imperativul cenzurii), întocmită după modelul limbajului abstract enunțat de Lotman (2004),

în care „un emițător și un receptor absolut identici se vor înțelege bine, însă nu vor avea despre ce să vorbească” (p. 20). Întrucât idealul unei astfel de comunicări se dovedește a fi transmiterea de comenzi, textele perioadei comuniste purtau în sine o încărcătură ritualică, se citeau în mod automat și se primeau cu exaltare, drept urmare, la unul din congrese aproape că nu s-a observat faptul că Brejnev, bolnav fiind, a citit de două ori aceeași pagină. Reacțiile, ca și textul, au fost auzite de două ori. Întrucât alocuțiunile reprezentanților puterii erau apoi publicate, acestea erau și foarte minuțios regizate, după paragraf fiind inserate în paranteză: „aplauze”, „aplauze furtunoase” sau „aplauze furtunoase transformate în ovații”. Lipsa unei culturi a comunicării publice a generat, imediat după liberalizarea discursului de către Gorbaciov, suficiente stângăcii lingvistice care au intrat în conștiința publică, unele fiind uitate, altele circulând și acum ca parte a bogăției ei culturale. Viktor Stepanovici Cernomîrdin, prim-ministru al Rusiei în perioada 1993-1998, a făcut revoluție în limba rusă prin numărul de aforisme pe care le-a eliberat în spațiul public. Una dintre ele este foarte des folosită și conține un gând profund despre Rusia: „Am dorit ce e mai bun, dar a ieșit ca întotdeauna” (*Хотели как лучше, а получилось как всегда*). Multe dintre aceste fraze au intrat în limbajul comun al populației și sunt cunoscute ca: *chernomîrdinki* (*черномырдинки*), *putinizmî* (*путинизмы*) sau întâlnim chiar termenul de *bușizmî* (*бушизмы*).

Prin urmare, cuvântul *novoyaz* este folosit astăzi în legătură cu orice expresie de neînțeles. În plus, acesta se îndepărtează din ce în ce mai mult de sursa originală și începe să funcționeze de sine stătător, luând ca înțeles ideea de noutate sau conotația sa negativă, orice noțiune neînțeleasă putând fi lesne legată acum de noțiunea de *novoyaz* (*Krongauz*).

Limba este un organism viu, se schimbă în funcție de realitatea în care este folosită, dacă nu luăm în calcul abrevierile din perioada sovietică, ce au cunoscut numeroase schimbări de formă. Aducem, drept exemplu, denumirea instituției sovietice KGB (*Комитет Государственной Безопасности*/Comitetul securității de stat): *СЕКА*¹⁰ (*Чрезвычайная Комиссия по борьбе с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией*/Comisia extraordinară pentru combaterea contrarevoluției, a sabotajului și a speculei), *OGPU* (*Объединенное государственное политическое управление*/Direcția politică de stat unificată), *NKVD* (*Народный комиссариат внутренних дел*/Comisariatul Poporului pentru afaceri interne), *NKGB* (*Наркомат государственной безопасности*/

Comisariatul Poporului pentru securitatea statului), *MGB* (*Министерство государственной безопасности*/Ministerul Securității Statului). În fond, acestea sunt variații verbale ale aceleiași realități. Este un proces lingvistic adesea uzitat de autorități, pentru a schimba percepțiile negative sau pentru a masca unele realități. În acest sens, este edificatoare situația petrecută în perioada de tranziție, când schimbarea denumirii unor instituții se făcea în numele unei schimbări de imagine (Medvedev a schimbat denumirea de „miliție” în „poliție”), decodate de populație ca o intenție de reformă, dorință de schimbare.

Concluzii

Limba de lemn” este o sintagmă cu o puternică încărcătură politică și a reprezentat în regimul comunist un mijloc de propagare a ideologiei politice, o stratagemă de legiferare a puterii nou-instalate. Asimilată la început în mod voluntar, ca imitație, nu a dispărut odată cu înlocuirea vechilor structuri, ci a continuat să își creeze noi forme de propagare, ajungând până la forma sa extremă de învățare forțată. Simplificarea limbajului, frecvența unor cuvinte-cheie, repetarea în mod automat a unor structuri

au reprezentat stratageme folosite de regimul totalitar pentru anihilarea gândirii și introducerea unor structuri noi de gândire, străine receptorului.

Distopia lui Orwell plasa faptul lingvistic în perioada anilor 1980, când procesul de formare și dezvoltare a unui limbaj nou, limbajul de lemn, era în desfășurare și tindea spre perfecțiune. Momentul final, prevăzut de oficialitățile lumii orwelliene a se întâmpla în anul 2050, când limba era sortită să atingă perfecțiunea, potrivit planului, era marcat ca momentul de sfârșit al dezvoltării ei. După căderea regimurilor totalitare, limba de lemn și-a pierdut din conotațiile inițiale, dar continuă să se reactiveze ori de câte ori o comunicare este deturnată de la scopurile ei, când se încearcă o mascare a realității prin limbajul folosit, când manipularea prin comunicare descoperă majoritatea tehnicilor expuse în prezentul material.

Un calcul matematic simplu ne aruncă în bucla distopiei orwelliene, care poate fi distrusă prin conștientizarea faptului că propagarea unui astfel de limbaj poate constitui un pericol în calea comportamentelor libere, ce se poate reflecta în orice limbă și în orice regim politic.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE:

1. Kupina, N.A., Totalitarîiyazîk: Slovarei i recevîereakții, Ekaterinburg-Perm, 1995.
2. Lotman, I.M., Cultură și explozie, Paralela 45, Pitești, 2004.
3. Maxim, Krongauz, Novoiaz v realinom mire//Pocemu naș mir takov, kakov on esti, disponibil pe http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=9002814.
4. Sériot, P., Dereveanîiyazîk, yazîkdrugovo i svoiyazîk. Poiskinastoiiascei reci v socialisticeskoi Evrope, 1980g., „Politiceskayalingvistika”, nr.5(25), Ekaterinburg, 2008.
5. Selișcev, A.M., Yazîkrevoluționnoi epohi. Iz nabliudeniinadrusskomyazîkom (1917-1926), Moscova, 2003.
6. Slama Cazacu, Tatiana, Stratageme comunicaționale și manipularea, Iași, Polirom, 2000.
7. Thom, Françoise, Limba de lemn, Humanitas, București, 2005.
8. <http://ushakov-online.ru/slovar-ushakova/dubovyj/13715> (ultima accesare la data de 31.01.2022).
9. Dicționarul explicativ al limbii române (ediția a II-a revăzută și adăugită), 2009, disponibil pe <https://dexonline.ro/definitie/strategie>.
10. Tolkovîi slovarei Ușakova, disponibil pe <http://ushakovdictionary.ru>.

¹⁰ Abrevierea a format cuvântul *cekist* - agent al CEKA.

Care este diferența dintre realitate și ficțiune?
Ficțiunea trebuie să aibă sens.

TOM CLANCY

SPIONI, MINCIUNI ȘI ALGORITMI: ISTORIA ȘI VIITORUL INTELLIGENCE-ULUI AMERICAN

- recenzie -

de Ana-Maria SURUGIU*

ABSTRACT

This article presents a review of the most recently published book of dr. Amy B. Zegart, Senior Fellow at the Freeman Spogli Institute for International Studies, Senior Fellow at the Hoover Institution and Professor, by courtesy, of Political Science at Stanford University. She specializes in U.S. intelligence, emerging technologies and national security, grand strategy, and global political risk management. Dr. Zegart is also Chair of Stanford's Artificial Intelligence and International Security Steering Committee, having been featured by the National Journal as one of the ten most influential experts in intelligence reform. She also served as a commissioner on the 2020 CSIS Technology and Intelligence Task Force and advised the National Security Commission on Artificial Intelligence.

"Spies, Lies, and Algorithms: The History and Future of American Intelligence" was published in February 2022 and it gives us a thorough analysis of the American intelligence community's recent activity. Tackling issues such as intelligence challenges in the digital age, the way fictional spies and spytainment shape public opinion and intelligence policy, theorizing the intelligence analysis and counterintelligence activities, alongside with revising current threats to US national security, the book abounds in examples of recent American intelligence history and the consequences and challenges intelligence officers have to deal with nowadays. Rapid and constant technological developments impose a paradigm shift in the intelligence approach, making it even more necessary for the intelligence communities to adapt and properly react to threats to national security.

* Doctorandă în cadrul Școlii Doctorale Limbi și Identități Culturale, Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea din București, absolventă a Facultății de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea din București, specializarea engleză-italiană, și a Facultății de Relații Internaționale și Studii Europene, Universitatea Spiru Haret, București.

În noua sa carte, *Spioni, minciuni și algoritmi: istoria și viitorul intelligence-ului american*, savantul de la Universitatea Stanford, prof. Amy B. Zegart, analizează evoluția comunității de informații americane, felul în care tehnologia îi schimbă modul de funcționare și dificultățile de adaptare ale comunității la noile provocări. Prof. Zegart ne împărtășește într-o manieră academică, analitică, foarte minuțios documentată și atent structurată, cunoștințele sale despre cele mai complexe provocări cu care se confruntă comunitatea de informații din SUA, inclusiv modul în care noile tehnologii transformă fundamental capacitățile și viziunea serviciilor de informații tradiționale. Noile pericole vin din partea tehnologiei, nu a teroriștilor, iar tehnologiile emergente, precum inteligența artificială și platformele de comunicare socială, impactează viteza de răspuns a agențiilor de *intelligence*. Totodată, autoarea urmărește modul în care spionajul american a evoluat de-a lungul secolelor și care este miza viitorului său, pe măsură ce tehnologia se schimbă rapid și transformă toate aspectele guvernului și societății.

Spioni, minciuni și algoritmi: istoria și viitorul intelligence-ului american a fost lansată în luna februarie 2022, sub egida Editurii Universității Princeton, SUA. Este o carte cuprinzătoare despre trecutul, prezentul și viitorul *intelligence*-ului american, care se bazează pe mai bine de treizeci de ani de cercetare a activității serviciilor de informații americane și sute de interviuri cu actuali și foști oficiali ai serviciilor de informații. Deși Prof. Zegart a fost și membru al Consiliului Național de Securitate al SUA, oferind consultanță în domeniul *intelligence* atât factorilor decizionali, cât și oficialilor din comunitatea de informații, aceasta afirmă că este mai degrabă un vizitator al lumii secrete de *intelligence*, și nu un locuitor al acesteia, considerându-se „un antropolog ce observă culturile străine ale unui clan rar și secret format din oameni numiți ofițeri de informații.” (Zegart, 2022, p. 14) Prof. Zegart a studiat inclusiv influența pe care spionii fictivi au avut-o asupra americanilor, de la studenții din sala de clasă la eșaloanele superioare ale guvernului. Ideea acestei cărți i-a venit prof. Zegart în timp ce predă un curs despre agențiile americane de informații în teorie și practică la Universitatea din California, Los Angeles (UCLA), materializându-se abia în anul 2022, după o cercetare riguroasă, ce transpore și din paginile noii sale cărți.

Cartea începe cu o analiză a crizei educaționale în domeniul *intelligence* din SUA, prof. Zegart argumentând

că spionii fictivi modelează opinia publică și politicile de *intelligence*. Majoritatea americanilor știu prea puține despre lumea secretă a *intelligence*-ului tocmai din cauză că nu au interacționat niciodată cu ea, însă Hollywood-ul își face simțită prezența tot mai puternic, alimentând teorii ale conspirației și influențând factori decizionali, de la Curtea Supremă de Justiție la soldații de pe fronturile de luptă. De asemenea, conform autoarei, criza educației în domeniul *intelligence* este provocată și de faptul că puțini profesori studiază sau predau *intelligence*, în principal din lipsa accesului la documentele clasificate, autentice, ceea ce îi privează de suficiente resurse pentru realizarea unor cercetări consistente.

Reluând conceptul de *spytainment*¹¹ – divertismentul cu tematică de spionaj – , prof. Zegart susține că, în ciuda proliferării acestuia, mulți americani, inclusiv factori de decizie politică ai țării, știu puține despre comunitatea de informații din SUA și, adesea, interpretează în mod greșit ceea ce află în acest sens. Comunitatea de *intelligence* își continuă tradiția de a sta ascunsă de cetățeni, care cad pradă mult mai ușor *spytainment*-ului, deformându-și concepția despre spioni, acțiuni secrete sau clandestine și operațiuni secrete specifice. De la prima apariție a lui James Bond în romanul lui Ian Fleming în 1953, până la emisiunile TV *Homeland* sau *24*, desenele animate destinate copiilor, de pe site-ul CIA sau eroii-spioni din cărțile pentru adolescenți, *spytainment*-ul a acaparat societatea civilă în asemenea măsură încât cetățenii nu pot discerne realitatea de ficțiune și nici nu se mai pot îndepărta de efectele sale. *Spytainment*-ul a ajuns să înlocuiască educația și este „tot ce le-a mai rămas americanilor” în ceea ce privește cunoașterea în domeniul *intelligence* (Zegart, 2022, p. 22).

În *Spioni, minciuni și algoritmi: istoria și viitorul intelligence-ului american* este abordat și spionajul american, din secolul XVIII până în prezent, alături de o analiză minuțioasă a fundamentelor *intelligence*-ului, identificând-se tiparele recurente, evenimentele cheie și organizațiile din comunitatea de informații care au influențat modul în care *intelligence*-ul american funcționează în prezent.

Cartea explorează și felul în care este produsă analiza de *intelligence*, de ce este atât de dificil să analizezi informațiile și cum se ajunge la erori de analiză: de la atacul surpriză al Chinei în războiul din Coreea la rapoartele greșite referitoare la armele de distrugere în masă din Irak, identificând cauze comune, cele mai

importante dintre acestea fiind numite de prof. Zegart „cele șapte prejudecăți mortale sau capcanele cognitive”, care pot duce chiar și cele mai inteligente minți în rătăcire.

În analiza de *intelligence*, un rol important îl deține și inteligența artificială, alături de noile tehnologii care vin în întâmpinarea analiștilor de informații, automatizând mare parte din activitatea acestora. Totodată, sunt puse în balanță avantajele și dezavantajele algoritmilor avansați de inteligență artificială, precum și aspecte de natură etică. Autoarea atrage atenția asupra necesității ca agențiile de informații să țină pasul cu evoluțiile tehnologice și cu noutățile din domeniu, fie ele algoritmi de AI, de codare sau decodare. În ceea ce privește algoritmii de criptare, prof. Zegart este de părere că aceștia se aseamănă cu o sabie cu două tăișuri, oferind protecție informațiilor din ambele tabere. A identifica vulnerabilitățile algoritmilor de criptare sau a erorilor de codare, cu un pas înaintea adversarilor este vital pentru securitatea națională, în timp de criptarea a continuat să fie un joc furios de-a șoarecele și pisica (Zegart, 2022, p. 81). În acest sens, aflăm că experții estimează că în termen de zece ani, calculatoarele cuantice vor putea decifra cele mai greu de decifrat coduri în prezent, China deja face investiții semnificative în acest domeniu, fiind urmată de cercetările realizate de Google, Microsoft și IBM.

Nici dezertorii ori agenții dubli nu sunt lăsați deoparte, fiind analizate motivele pentru care anumiți ofițeri de informații ajung să devină turnători ori trădători, odată cu discutarea tehnicilor și metodelor de recrutare a spionilor sau de identificare a agenților dubli în era digitală. Prof. Zegart ne oferă și o analiză a contraspionajului american modern, aceasta identificând și exemplificând cele trei provocări majore cu care se confruntă contraspionajul american: încrederea prea mare – care poate împiedica identificarea trădătorilor, încrederea prea mică – ce poate alimenta comportamentul de tip paranoid, în detrimentul scepticismului sănătos, precum și evoluțiile tehnologiei – care pot face loc noilor vulnerabilități și breșelor de securitate.

Cartea *Spioni, minciuni și algoritmi: istoria și viitorul intelligence-ului american* oferă și o analiză a operațiunilor secrete, cu exemple din istoria recentă a SUA, alături de un exercițiu de dilemă morală analizată din mai multe perspective. De asemenea, autoarea examinează și lumea controversată a controlului exercitat de Congres asupra activității serviciilor de informații americane, adâncindu-se și în dezbateri privind

programul de interogatoriu și detenție al CIA, programul de interceptare fără mandat al Agenției Naționale de Securitate (NSA) - două dintre cele mai aprinse subiecte din istoria *intelligence*-ului american, din perspectiva controlului din partea Congresului.

Lumea emergentă a amenințărilor nucleare la adresa securității naționale a SUA, modul în care agențiile americane de *intelligence* au estimat evoluția amenințărilor nucleare în trecut și factorii care influențează prezentul sunt supuși, de asemenea, analizei în această carte. În opinia prof. Zegart, umanitatea se confruntă cu trei mari provocări existențiale de politică externă: pandemii globale, modificări climatice și anihilare nucleară. Datorită evoluțiilor tehnologice și a Internetului, a sateliților comerciali și a automatizării activității de analiză, *intelligence*-ul nuclear nu mai este doar apanajul guvernelor, ci indivizi și organizații din afara guvernelor transformă modul în care activitățile nucleare ilicite sunt urmărite. Totodată, atunci când vine vorba despre detectarea amenințărilor nucleare de la o entitate străină, nu este suficient să ne bazăm doar pe inteligența artificială pentru a informa factorii decizionali, ci este absolut necesar să intervină filtrul analistului de informații, care să poată trage concluzii și să formuleze scenarii de acțiune.

Cartea abordează, în final, amenințările cibernetice — realizând o analiză a acestora din perspectiva definirii lor, a evoluției și a provocărilor cheie pe care le ridică. Astfel, aflăm că în multe privințe, spațiul cibernetic este cel mai bun câmp de luptă de tipul *cloak-and-dagger* (mantie și pumnal), unde actorii folosesc înșelăciunea, subterfugiul și tehnologiile avansate pentru furt, spionaj, război informațional și multe altele. Principalele amenințări cibernetice la adresa securității SUA vin din China, Rusia, Iran și Coreea de Nord, iar aceste amenințări piratează atât mașinile, cât și mințile, acesta fiind doar începutul. Prof. Zegart este de părere că niciun set de amenințări nu s-a schimbat atât de repede și nu a provocat atât de mult comunitatea de *intelligence* americană, iar lipsa de autenticitate a materialelor foto-video de tip *deepfake* poate fi imposibil de detectat cu ajutorul inteligenței artificiale.

Comunitatea de *intelligence* americană se confruntă cu o eră digitală, care abundă în provocări, complexitate și diversitate. Fie că se dorește capturarea trădătorilor sau desfășurarea unei operațiuni secrete pentru a preveni sau contracara amenințări nucleare ori cibernetice, succesul ofițerilor de informații depinde

¹¹ Introdus de Amy B. Zegart în articolul “Spytainment”: The Real Influence of Fake Spies în *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, la data de 31.08.2010.

de modul în care aceștia își adaptează abordarea într-o lume cu totul nouă și de felul în care reușesc să analizeze informațiile obținute din sursele deschise, colectate prin instrumente moderne de informatică cuantică și inteligență artificială. Soluția propusă de prof. Zegart se referă la revenirea la fundamentele *intelligence-*

ului și depolitizarea acestuia. Totodată, este esențială schimbarea paradigmei de gândire prin adaptarea la evoluțiile tehnologice, iar cartea *Spioni, minciuni și algoritmi: istoria și viitorul intelligence-ului american* reprezintă o resursă valoroasă pentru experții în domeniul *intelligence*.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE:

1. Zegart, Amy B., "Spytainment": The Real Influence of Fake Spies, *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 23: 4, 599 — 622, 2010, accesibil la adresa: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08850607.2010.501635>, ultima accesare la data de 17.03.2022
2. ---: *Spies, Lies, and Algorithms: The History and Future of American Intelligence*, Princeton University Press, 2022

THE HISTORY
AND FUTURE
OF AMERICAN
INTELLIGENCE

SPIES,
LIES,
AND
ALGORITHMS

AMY B. ZEGART

Evoluția conceptului SALAFIYYA

de Ana POPESCU*

ABSTRACT

This study examines the conceptual evolution of the salafiyya movement, along with the reason for which nowadays it came to designate both the reformist-modernist movement that arose at the end of the 19th century – early 20th century; and the fundamentalist one, which can rather be associated with Wahhabism. In this regard, marked by an internal crisis which was caused by the abolition of the Caliphate and the issue of European colonialism, a new school of thought can be distinguished in the Arab Muslim world, on its way to modernization.

Following the conceptual evolution of Salafism, as it was conceived by the parents of this current (Ġamāl ad-Dīn al-Afġānī and Muḥammad ‘Abduh) I note that salafiyya is a particularly nuanced movement that encompassed straight from the beginning different perspectives. In this respect, its initial objective was to modernize society and often manifested itself in a series of generalist and rather utopian ideas. The disjunction that led to its departure from the original form was strongly influenced by Rašīd Riḍā’s sympathies for the Saudi Wahhabism, distinguishing in this manner a politicized direction. It was this that led the movement toward a deviation of the original principles of the so-called Salafism, to the form from which today’s orientation originates from, culminating, eventually, with the most radical of interpretations, that of Sayyid Quṭb, which has been taken over and modified to this day.

The first generation of Salafists, outlined at the end of the 19th century, did not use this name to identify themselves, the source of the confusion was rather generated by the journal "Al-Maġalla as-Salafiyya", which originally published the writings of reformers such as Ġamāl ad-Dīn al-Afġānī and Muḥammad ‘Abduh, and later came to support the Wahhabi movement through its publications.

Therefore, I find that the main concepts have been recontextualized and resemanticized. In this sense, the fundamental difference that can be distinguished between modernist Salafis and fundamentalist Salafis is the way they relate to modernity. While the first generation advocates the importance of science and technology, necessary for the Muslim world’s own emancipation, in a way that does not deviate from its own Islamic identity, the second generation ends up rejecting everything modern and Western, addressing a rather violent rhetoric. Of course, there is also a paternity relationship, as both assume pan-Islamic goals, have the desire to build societies that operate on the basis of Islamic rules and look at the idealized model of Islamic society, that of the as-Salaf aṣ-Ṣāliḥ.

* Absolventă a Facultății de Limbi și Literaturi Străine, din cadrul Universității din București, secția arabă-spaniolă, în prezent masterandă a programului „Spațiu Islamic: societăți, culturi, mentalități”, Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea din București.

Consultând literatura relevantă de specialitate a subiectului cercetat și având acces parțial la corpusul de text arab al părinților acestei mișcări intelectuale, Ğamāl ad-Dīn al-Afġānī¹², Muḥammad ‘Abduh¹³ și Rašīd Riḏā¹⁴ și, ulterior, Sayyid Quṭb¹⁵, îmi propun să cercetez evoluția conceptuală a termenului *salafīyya*, alături de motivul pentru care acesta a ajuns să desemneze atât mișcarea reformist-modernistă, cât și cea fundamentalistă, asociată mai degrabă wahhabismului.¹⁶

Termenul *salafīyya*, în prezent cel mai adesea asociat fenomenului de islamism violent, a suferit anumite modificări de-a lungul timpului. Cine este sau nu *salafīyy* e o întrebare disputată, iar pentru a răspunde trebuie descifrat mai întâi sensul acestui cuvânt.

Din punct de vedere lingvistic, conform lui Hans Wehr, *salaf*, cu pluralul *aslāf*, înseamnă „predecesori”, „strămoși” (Wehr, 1961). Cu același sens este utilizat și în Coran „*Faġa ‘alnāhum salaf^{an} wamaṭal^{an} li-l-‘aḥirīna*”¹⁷ (Coran XLIII:56 apud Bin ‘Alī, 2015, p. 2).

Din punct de vedere religios, acest termen desemnează primele generații de musulmani, mai exact companionii Profetului și urmașii acestora, cunoscuți drept *as-salaf aṣ-ṣāliḥ*¹⁸, o generație de referință, potrivit afirmației Profetului: *ḥayru n-nāsi qarnī, ṭumma llaḏīna yalūnahum, ṭumma llaḏīna yalūnahum*.¹⁹ (cf. Al-Buḥārī, v. bibliografie), dar și datorită proximității lor față de învățăturile islamului, bucurându-se de îndrumarea directă a Profetului.²⁰ (Bin ‘Alī, 2015, pp. 1-2).

În mod logic, *salafīyya* înseamnă metoda strămoșilor (a primelor generații de musulmani) și, conform lui H. Wehr, termenul desemnează mișcarea modernizatoare inițiată la finalul secolului al XIX-lea: „o mișcare reformatoare islamică în Egipt, înființată de Muḥammad ‘Abduh” (1849-1905) (Wehr, 1961, p. 423).

Aṣadar, conform acestui raționament, un adept al curentului *salafīyya* este o persoană ce dorește să revină la sursele primare ale islamului, la generația *as-salaf aṣ-ṣāliḥ*. Cu toate acestea, salafismul s-a manifestat în diverse moduri și a avut mai multe etape de evoluție.

Conform lui H. Lauzière, *salafīyya* poate fi împărțită în două categorii, ce diferă ca substanță: salafism modernist și salafism fundamentalist (Lauzière, 2016, p. 4). Salafismul modernist, avându-i ca reprezentanți principali pe Ğamāl ad-Dīn Al-Afġānī, Muḥammad ‘Abduh și Rašīd Riḏā, este o mișcare reformatoare multifacetică, ce ia naștere ca o nevoie de reacție în fața propagării, tot mai accentuate, a ideilor civilizației europene și care dorește adaptarea islamului noii realități tehnologice și intelectuale (Lauzière, 2016, pp. 4, 5). În acest sens, soluția identificată constă în redeschiderea porților *iġtihād-ului*²¹, renunțarea la *taqlīd*²², revenirea la sursele primare, din vremea *as-salaf aṣ-ṣāliḥ*²³ și reinterpretarea religiei, în concordanță cu noile nevoi generate de modernitate. Ambele generații de salafīști privesc spre perioada de aur a islamului ca model civilizațional, ceea ce explică denumirea de *salafīyya* atribuită acestui curent. Spre deosebire de varianta lor fundamentalistă, ce vizează o izolare totală față de Europa, această primă categorie privește cu admirație știința și sistemul occidental și optează chiar pentru introducerea graduală a anumitor componente ale sistemului european, dar într-o manieră pe care lumea islamică să o poată asimila, și anume fără a se abate considerabil de la fundamentele religioase (Lauzière, 2016, p. 6).

Cea de-a doua categorie, cea puritană sau fundamentalistă, cu o abordare literală a textelor religioase, este adesea asociată wahhabismului și întruchipează ceea ce astăzi numim salafism. Adepții săi

definesc acest curent drept o revenire la islamul primelor trei generații de musulmani²⁴, incorupt, pur, așa cum a fost revelat inițial, lipsit de inovații (*bid‘a*), abateri (*inḥirāf*) și fără influențe străine (Lauzière, 2016, p. 6).

Numeroși specialiști plasează existența salafismului în diferite perioade istorice, începând cu secolul al IX-lea și până în secolul XXI, acreditând ideea conform căreia fiecare epocă a avut propria versiune de *salafīyya*, în pofida faptului că dovezile ce ar putea veni în sprijinul acestui concept sunt aproape inexistente (Lauzière, 2010, p. 369).

Oare cum a ajuns același termen să cuprindă două curente de gândire complet diferite? Urmărind evoluția istorică a acestui concept, Henri Lauzière oferă o serie de răspunsuri la această întrebare neglijată până în prezent, explicând fiecare stadiu de evoluție al salafismului.

Henry Lauzière (2010) remarcă faptul, că sursele primare nu ar indica utilizarea termenului *salafīyy* de către personaje precum Ğamāl ad-Dīn al-Afġānī și Muḥammad ‘Abduh pentru a se autoidentifica. În al-‘*Urwa al-Wuṭqā*²⁵ nu este menționat acest cuvânt nici ca substantiv (*salafīyya*), nici ca adjectiv (*salafīyy*, *salafīyyūna*). ‘Abduh face o scurtă referire la salafīți în *al-Manār*²⁶, însă nu reiese faptul că s-ar fi considerat unul dintre ei (‘Abduh, 1902, p. 405 apud Lauzière, 2010, p. 374).

În acea perioadă, a fi salafit însemna a adera la școala hanbalită²⁷ și a fi adept al ideologiei promovate de Ibn Taymiyya²⁸ (*al-maḏhab as-salaf*), aspect rezultat dintr-o scrisoare ce datează din anul 1909, trimisă de Ğamāl ad-Dīn al-Qāsimī²⁹ către Maḥmūd Šukrī al-Alūsī³⁰ (al-‘Aġmī, 2001, pp. 47, 60, 70-71, 163 apud Lauzière, 2010, p. 375). Rašīd Riḏā, în schimb, se declară *salafīyy*, însă în legătură directă cu wahhabismul și nu cu școala de gândire reformatoare (*madrassa fikriyya*), fondată

de Afġānī și ‘Abduh (Riḏā, 1908, p. 95 apud Lauzière, 2010, p. 374). Acesta vorbește despre *al-wahābiyya as-salafīyya*³¹, ceea ce, bineînțeles, nu implică faptul că wahhabiții ar fi fost promotori ai modernismului islamic (Riḏā, 1905, p. 5 apud Lauzière, 2010, p. 374).

Potrivit lui Lauzière, asocierea dintre termenul *salafīyya* și mișcarea reformistă inițiată la final de secol XIX i se datorează, cu precădere, lui Louis Massignon, care, în *Revue du Monde Musulman*, îl prezintă, în mod eronat, pe Rašīd Riḏā drept lider al acestui curent (Massignon, 1918-19, p. 325; 1925, pp. 281, 312-13 apud Lauzière, 2010, p. 374), idee ce a fost, ulterior, preluată de majoritatea orientaliștilor.

Acest termen a fost propagat de Rašīd Riḏā și de alți gânditori musulmani, prin intermediul jurnalului *al-Maġalla as-Salafīyya* și al librăriei *al-Maktaba as-Salafīyya*, fondate de Muḥibb ad-Dīn al-Ḥaṭīb³² și ‘Abd al-Fatāḥ Qatlān³³ la Cairo, doi emigranți sirieni ce se aflau în legătură cu acest curent modernizator de gândire (Lauzière, 2010, p. 370). În revista în cauză, se difuzează o largă serie de scrieri moderniste, inclusiv sunt reeditate și publicate creațiile unor filozofi musulmani medievali, precum al-Fārābī³⁴ și Ibn Sīnā³⁵. Astfel, misiunea auto-declarată a cotidianului este aceea de a asigura accesul publicului larg la cărți cu tematică diversă: religie, știință, literatură, istorie, societate, cu năzuința de a scoate la lumină trecutul măreț al musulmanilor și maniera în care aceștia au contribuit la conturarea modernității în Occident (Lauzière, 2010, pp. 370-378).

Așa cum se poate observa, temele lucrărilor publicate sunt în perfect acord cu ceea ce înțelegem astăzi prin salafism modernist, cu accent pe caracterul rațional și dinamic al islamului.

Cotidianul *al-Maġalla as-Salafīyya* utilizează termenul *salafīyya* drept slogan – ceea ce determină

¹² Ğamāl ad-Dīn al-Afġānī (1838-1897) a fost un jurnalist, filosof și activist politic ce a militat pentru reformarea civilizației musulmane în fața dominației europene, personalitate ce a influențat în mod decisiv dezvoltarea gândirii islamice în secolele XIX-XX (Britannica, v. bibliografie).¹³ Jevrem a fost înmormântat a doua zi în biserica pe care o ctitorise pe moșia sa de la Manasia – Urziceni.

¹⁴ Muḥammad ‘Abduh (1849-1905) a fost un savant, jurist și un reformator liberal care a condus mișcarea reformistă de la finalul secolului XIX în Egipt și în alte țări, având drept scop imprimarea unui suflu nou învățăturilor islamice și instituțiilor din epoca modernă (Britannica, v. bibliografie).

¹⁵ Rašīd Riḏā (1865-1935) a fost un savant musulman, influențat profund de ideile reformiștilor musulmani Ğamāl ad-Dīn al-Afġānī și Muḥammad ‘Abduh (Britannica, v. bibliografie).

¹⁶ Sayyid Quṭb (1906-1966), membru de frunte al Frăției Musulmane, a fost un ideolog și o figură centrală în cadrul actualului islamism violent, scrierile sale exercitând o puternică influență asupra grupărilor fundamentaliste militante (Britannica, v. bibliografie).

¹⁷ Termen ce face referire la mișcarea fundamentalistă din cadrul islamului sunnit, asociată doctrinelor reformiste hanbalite ale teologului Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb (1703-1792) (Britannica, v. bibliografie).

¹⁸ (tr. George Grigore, v. bibliografie) „Noi i-am făcut apoi amintire și pildă celorlalți.”

¹⁹ (lit.) Strămoșii cei drepti.

²⁰ (tr.a.) Cei mai buni oameni sunt cei din generația mea, apoi generația următoare, apoi generația următoare și apoi cei de după aceștia.

²¹ Companionii Profetului Muḥammad (Ṣaḥāba sau Aṣḥāb). Aceștia sunt considerați cea mai importantă sursă de Ḥadīṭ (colecții de relatări ale faptelor și spuselor Profetului) (Britannica, v. bibliografie).

²² Acțiunea de a lua o decizie legală folosind raționamentul independent al juristului în interpretarea surselor legale, mai precis, Coranul și Sunna.

²³ Opusul iġtihād-ului, acceptarea necondiționată a deciziilor juridice ale unui alt savant, fără a cunoaște neapărat baza acestora.

²⁴ (tr.a.) „predecesorii cei drepti”, în general este vorba despre primele trei generații de musulmani.

²⁵ Primele trei generații fiind compuse din companionii Profetului (aṣ-ṣaḥābatu), succesorii (at-tābi‘ūna) și succesorii succesurilor (tābi‘ū t-tābi‘īna).

²⁶ Periodic înființat de Ğamāl ad-Dīn al-Afġānī și Muḥammad ‘Abduh, care, printre altele, publică articole politice orientate împotriva imperialismului britanic în teritoriile islamice. De asemenea, se dedică ideii de unitate în rândul musulmanilor (Britannica, v. bibliografie).

²⁷ Revistă cu tematică islamică înființată la Cairo în 1898, publicată și editată de către Rašīd Riḏā (Jakob, 1997, p. 69).

²⁸ Una dintre cele patru mari școli islamice sunnite de jurisprudență, fondată de către savantul Aḥmad ibn Ḥanbal (780-855) (Ramadan, 2006, pp. 24-29). Orientarea acesteia este strictă și tradiționalistă, regăsindu-se în mod predominant în state precum Arabia Saudită și Qatar (Champion, 2002, p. 23).

²⁹ Ibn Taymiyya (1263-1328) este unul dintre cei mai importanți teologi musulmani, care, având în vedere orientarea sa hanbalită, a sprijinit întoarcerea la sursele religioase primare, acestea fiind Coranul și Sunna, mai exact scrierile revelate și tradițiile profetice (Britannica, v. bibliografie).²⁹ Un

³⁰ Ğamāl ad-Dīn al-Qāsimī (1866-1914) este unul dintre pionierii renașterii științifice și religioase din Levant și un important teolog musulman.

³¹ Maḥmūd Šukrī al-Alūsī (1856-1924) a fost un teolog salafist din Irak (Fattah, 2003).³¹ Un

³² (tr.a.) Wahhabismul salafit.

³³ Muḥibb ad-Dīn al-Ḥaṭīb (1886-1969), intelectual arab, născut la Damasc, fondator al editurii Salafīyya. S-a aflat în relații apropiate cu Rašīd Riḏā (Ġazāl, 1997, pp. 134, 135).

³⁴ Abd al-Fatāḥ Qatlān (d. 1931), emigrant sirian ce trăia la Cairo și un fost partener în afaceri al lui Riḏā, fondatorul jurnalului Al-Maġalla as-Salafīyya, pe care îl traduce în engleză sub denumirea Salafīyya Review (Lauzière, 2010, p. 37).

³⁵ Al-Fārābī (878-950), filozof musulman, unul dintre cei mai importanți gânditori ai islamului medieval. În lumea islamică medievală este considerat cea mai mare autoritate filozofică după Aristotel (Britannica, v. bibliografie).

³⁶ Ibn Sīnā sau Avicenna (980-1037), om de știință și filozof musulman. Este cunoscut, în mod special, pentru contribuțiile sale în medicină și filozofie aristotelică (Flannery, 2021).

o schimbare a sensului inițial, cel strict religios – și îl asociază, implicit, în mentalul colectiv programului multifacțat reformist reprezentat de personalități precum al-Afġānī, ‘Abduh și Riḏā (Lauzière, 2010, pp. 370-378).

Potrivit opiniei lui Muḥammad al-Būfī, jurnalul și librăria au avut un rol fundamental în difuzarea noțiunii de salafism, confirmând ideea conform căreia, *salafīyya* nu a existat cu acest sens până la începutul secolului XX (Al-Būfī, 1998, pp. 234-35 apud Lauzière, 2010, p. 382). Prin publicațiile sale, *al-Maġalla as-Salafīyya* aduce contribuții substanțiale în conturarea a ceea ce constituie, astăzi, salafismul. Mai mult decât atât, conform descrierii lui ‘Aġāġ Nūwayhiḏ, nu este vorba despre o simplă editură, ci este chiar un slogan (*ṣī ‘ār*) al întregii mișcări, ce a căutat să revitalizeze întreg patrimoniul arabo-islamic, revenind la „strămoșii evlavioși” (Nūwayhiḏ, 1993, p. 41 apud Lauzière, 2010, p. 382).

În anul 1919, librăria *Salafīyya* dobândește denumirea de *al-Maṭba‘atu s-Salafīyyatu wa-Maktabatuhā* (Al-Ḥaṭīb, „Muḏakkirat”, p. 170 apud Lauzière, 2010, p. 383). Numeroși reformatori asociați acestei librării și edituri, printre care Raṣīd Riḏā, ajung să sprijine noul Stat Saudit, considerat un garant al renașterii politice și sociale în lumea musulmană și devin, astfel, mult mai conservatori din punct de vedere religios, ulterior abandonând complet reformele moderniste și aderând, în totalitate, la ideologia wahhabită (Pall, 2015, pp. 346-347). Aceeași postură o adoptă și al-Ḥaṭīb. Aceste aspecte se reflectă în scrierile revistei *Salafīyya*, care își deschide o filială la Mecca, specializându-se în scrieri hanbalite și pro-wahhabite. Este momentul în care se conturează o ambivalență, în ceea ce privește conținutul ideatic al textelor publicate în revistă, fapt care a contribuit considerabil la confuziile existente, astăzi, între *salafīyya* ca mișcare reformatoare modernă și *salafīyya* ca doctrină islamică puritană (Lauzière, 2010, p. 383). În consecință, atât jurnalul, cât și conceptul în sine își pierd „aroma modernistă” (Lauzière, 2010, p. 383).

Potrivit opiniei lui Henri Lauzière, evoluția conceptuală a salafismului nu poate fi înțeleasă fără o analiză, în paralel, a apariției și evoluției jurnalului pe scena europeană, conotațiile termenului fiind în strânsă legătură cu traseul acestei reviste.

În anul 1917, librăria *Salafīyya* devine *al-Maktabatu s-Salafīyya wa-l-Maġallatu s-Salafīyya*, denumire pe care Louis Massignon o interpretează drept titulatură a mișcării intelectuale asociate lui

‘Abduh și Al-Afġānī (Massignon, 1918-19, p. 325 apud Lauzière, 2010, pp. 379-381), etichetă preluată ulterior de Henri Laoust³⁶. Bazându-se pe ipoteza eronată a lui Massignon, conform căreia *salafīyya* ar reprezenta un slogan creat de al-Afġānī și Muḥammad ‘Abduh, Laoust introduce substantivul salafism (*salafisme*) în literatura de specialitate, odată cu publicarea unui articol de presă în anul 1932. În mod similar, Hamilton Gibb³⁷ lansează acest termen în spațiul englez.

Deși Al-Ḥaṭīb și Qatlān nu au avut intenția de a eticheta curentul de gândire în cauză sub denumirea de *salafīyya*, criteriile tematice ale publicațiilor acestora au fost interpretate drept indicii ale trăsăturilor definitorii asociate acestui concept (Lauzière, 2010, pp. 378-381). Luând în considerare faptul că, în perioada respectivă *salaf* desemna ideologiile asociate hanbalismului, revista și editura anterior citate, prin succesul de care se bucură, conduc la estomparea distincției dintre doctrina teologică a salafilor (*maḏhab as-salaf*) și curentul modernist, pentru care *al-‘aslāf* au servit drept puncte de referință. Această etapă modifică spectrul conceptual al modernismului islamic, ce ajunge să fie asociat wahhabismului, întrucât în literatura pe care o distribuie – care încă promovează, într-o anumită măsură, scrieri moderniste – considerentele puriste prevalează asupra deschiderii manifestate la început (Lauzière, 2010, p. 43).

Asistând la așa-zisa intruziune a fundamentalismului neo-hanbalit în cadrul programului reformist, Henri Laoust constată existența unui proces de evoluție, prin care entitatea intelectuală numită salafism s-a transformat în wahhabism sau în *neo-salafīyya* (Laoust, 1932, pp. 182, 190 apud Lauzière, 2010, p. 43).

În pofida faptului, că *neo-salafīyya* practică o abordare ad-literam a textelor religioase și privește în urmă spre generația de aur a islamului – înainte de a fi corupt de inovații –, cea a *salaf*, pentru ghidare, nu abandonează, totuși, reformele moderate în perioada colonialismului. Radicalizarea survine ulterior, în timpul obținerii independenței, când se constată o laicizare de neacceptat a societății (Lauzière, 2016, p. 99). Momentul cheie al evoluției salafismului apare începând cu anul 1970, când devine o ideologie atotcuprinzătoare, ce caută să reglementeze fiecare aspect al vieții: „salafismul a devenit o modalitate de a vedea lumea ce a înglobat întreaga existență, de la cunoaștere până la practică, de la moralitate până la etichetă, și chiar de la religie până la politică” (Lauzière, 2016, p. 201).

În consecință, ceea ce demonstrează Henri

Lauzière este lipsa oricărei dovezi ce ar putea atesta folosirea termenului *salafīyya* de către Ġamāl ad-Dīn al-Afġānī sau Muḥammad ‘Abduh, pentru a se autodefini, varianta cea mai credibilă fiind ipoteza conform căreia, Louis Massignon este cel care a lansat acest termen în literatura de specialitate.

Un alt aspect punctat de Henri Lauzière, care contribuie la această ambiguitate conceptuală, îl constituie scrisoarea lui Yūsūf ad-Diġwī, un intelectual anti-reformist de la Al-‘Azhar, publicată de către un antreprenor din Damasc, în anii ’20, sub titlul „*Kālimat³⁸ fi-s-Salafīyyati l-Hāḏirati³⁹*”. Scrisoarea reprezintă o critică la adresa anumitor tendințe reformiste, îndreptată pe de-o parte asupra adepților lui Ibn Taymiyya³⁸, iar pe de altă parte asupra lui Muḥammad ‘Abduh. Totuși, acesta din urmă ar putea fi cu greu descris drept un adept al lui Ibn Taymiyya. Editorul nu explică motivul pentru care a decis să îi numească pe amândoi „salafiți”.

Drept rezultat, se constată utilizarea, în spațiul arab, a termenului de *salafīyya* cu același sens cu care este prezent în literatura orientalistă occidentală (Lauzière, 2010, p. 381).

Precum am arătat anterior, cu toate că al-Afġānī, Muḥammad ‘Abduh și Raṣīd Riḏā nu au utilizat acest termen pentru a își denumi mișcarea reformatoare, este vorba de o linie de descendență, întrucât salafismul de astăzi nu este produsul unui singur eveniment istoric sau creația unui singur individ, ci există o linie de succesiune, o ascensiune filozofică evolutivă ce își are originea la finele secolului al XIX-lea (Turner, 2010, p. 547). Se poate afirma faptul, că al-Afġānī reprezintă punctul de plecare, în timp ce Raṣīd Riḏā este cel ce conduce această mișcare în zona wahhabismului și pune fundațiile, a ceea ce avea să devină ideologia laturii fundamentaliste a salafismului (Henzel, 2005, p. 73 apud Turner, 2010, p. 548). Mesajul a fost dirijat într-o direcție radicală, prin intermediul Frăției Musulmane, în special prin contribuția lui Sayyid Quṭb, marele ideolog al salafismului radical de astăzi.

Punctul comun de pornire dintre prima clasă de salafiști, cei raționaliști, și cei fundamentalisti îl reprezintă starea de decadență morală și politică a *ummei*³⁹ (Razwy, 1997, p. 117 apud Turner, 2010, p. 548). Adepții ambelor curente identifică drept soluție a acestei probleme întoarcerea către sursele primare religioase, din vremea *salaf*, înainte ca islamul să fie corupt de inovații, precum și redeschiderea porților

iġtihād-ului. Ambele curente refuză urmarea școlilor tradiționale islamice (Henzel, 2005, p. 71 apud Turner, 2010, p. 548). Distincția fundamentală dintre ele constă în modalitatea prin care înfăptuiesc acest lucru. Generația modernistă are o abordare raționalistă a textelor, pe când cea fundamentalistă dorește interpretarea literală a surselor primare (Wiktorowicz, 2006, p. 212). Ambele curente pleacă de la dihotomia „noi/ceialți” în fața unei amenințări străine, diferența constând în faptul că, personalități precum Afġānī și ‘Abduh sunt de acord cu introducerea conceptelor occidentale în mod selectiv, în măsura în care s-ar putea adapta civilizației musulmane (Razwy, 1997, p. 133 apud Turner, 2010, p. 548) și chiar admiră raționalismul, tehnologia și științele Occidentului (Razwy, 1997, p. 130 apud Turner, 2010, p. 548). În schimb, Riḏā face un pas mai radical, resuscitând conceptul lui Ibn Taymiyya al noii *āġhiliyya*⁴⁰, pe care îl adaptează vremurilor sale, mergând pe ideea, că numai o lume islamică lipsită de influențe străine ar putea contracara amenințarea externă (Benjamin, 2003, pp. 56, 57 apud Turner, 2010, p. 548). Se poate afirma faptul, că viziunea lui Riḏā a impulsionat procesul de politizare a islamului, prin intermediul ideilor sale cu privire la Califat și Statul Islamic, care, potrivit lui Itzhak Weismann, pun, ulterior, bazele conceptuale ale salafismului contemporan (Weismann, 2009, p. 267; Hourani, 1983, pp. 222-244; Enayat, 2005, pp. 69-83).

Un alt moment cheie în ceea ce privește evoluția salafismului este reprezentat de abolirea Califatului, fapt ce marchează finalul aspirației la unitatea islamică pentru care luptau moderniștii. Evenimentul este considerat o catastrofă culturală, ce antrenează înființarea Frăției Musulmane de către Ḥassan al-Bannā⁴¹ în 1928 (Benjamin, 2003, p. 57 apud Turner, 2010, p. 548). Obiectivul principal al Fraților Musulmani este restaurarea suveranității divine, prin intermediul unui guvern, care să opereze pe baza valorilor și a normelor musulmane (Davidson, 2003, p. 98 apud Turner, 2010, p. 548) și având drept slogan: „Dumnezeu este obiectivul nostru, Coranul constituția noastră, efortul (*ġihād*) este calea noastră și moartea pentru Allah este cea mai mare aspirație a noastră” (Benjamin, 2003, p. 57 apud Turner, 2010, p. 548). Din rândurile acestei organizații se ridică unul dintre cei mai influenți gânditori ai curentelor radicale salafiste, Sayyid Quṭb (Turner, 2010, p. 549) – acesta fiind cel care dislocă discursul islamic

³⁶ Henri Laoust (1905-1983) a fost un orientalist francez cunoscut pentru contribuțiile sale în ceea ce privește studiul școlii islamice hanbalite, precum și schismele din cadrul islamului.

³⁷ Hamilton Gibb (1895-1971) a fost un orientalist scoțian, profesor de limba arabă, precum și editor al „Encyclopaedia of Islam”.

³⁸ Taqī ad-Dīn ‘Aḥmad ibn Taymiyya (1263-1328), teolog musulman, adept al școlii hanbalite, ce propunea întoarcerea credinței musulmane la sursele primare.

Scrierile sale sunt o importantă sursă de inspirație a curentului wahhabit (Laoust, 2021).

³⁹ Comunitatea musulmană.

⁴⁰ „Epoca ignoranței”, mai precis perioada dinaintea apariției islamului.

⁴¹ Ḥassan al-Bannā (1906-1949), om politic egiptean, fondator al Frăției Musulmane, joacă un rol central pe scena politică și socială egipteană a momentului (Britannica, v. bibliografie).

din contextul său spiritual, transformând religia într-o ideologie atotcuprinzătoare, atașată fiecărui aspect al realității: social, economic, politic etc. (Cooper, 2004, p. 130 apud Turner, 2010, p. 549).

Rezumând, se poate argumenta că generația de reformatori reprezintă o etapă timpurie a formării trendului de salafism radical (Weismann, 2009, p. 267).

Concluzii

În încheiere, urmărind evoluția conceptuală a salafismului, așa cum a fost el gândit de către părinții curentului – într-o perioadă istorică în care lumea islamică încerca să identifice proiecte pentru funcționarea societății – constatăm faptul, că *salafiyya* este o mișcare deosebit de nuanțată, ce cuprinde încă de la început curente de opinie diferite.

Obiectivul său inițial a fost acela de a moderniza societatea și s-a manifestat printr-o serie de idei

generaliste și chiar utopice, generate de Ġamāl ad-Dīn al-Afġānī și Muḥammad ‘Abduh. Disjunția ce a determinat îndepărtarea de forma sa inițială a fost puternic influențată de simpatiile lui Rašīd Riḏā pentru wahhabismul saudit, distingându-se o direcție politizată. Acesta a fost cel ce a condus mișcarea către o deviere a principiilor inițiale ale salafismului, către forma din care provine și orientarea din prezent, culminând cu cea mai radicală dintre interpretări, cea a lui Sayyid Quṭb, ce a fost preluată și modificată până în zilele noastre.

Unul dintre punctele comune ale celor două curente este indicat chiar de numele acestora, salafism, ce se poate traduce prin maniera de a privi înapoi, spre generația de aur, drept sursă de inspirație și pentru a înțelege cum trebuie organizată lumea islamică, în concordanță cu principiile islamice. Ambele curente relevă problema generată de devierea *ummei* din calea islamului pur, fapt ce reclamă o revitalizare spirituală; cu toate acestea, metodele de acțiune sunt diferite.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE:

1. ***. 2000. Coranul (traducere: George Grigore). București: Kriterion. <https://www.altafsir.com/ViewTranslations.asp?Display=yes&SoraNo=1&Ayah=0&toAyah=0&Language=20&LanguageID=2&TranslationBook=15> (consultat pe data de 01.12.2021).
2. ‘Abduh, Muḥammad. 1948. Al-‘islām wa-n-naṣrāniyya ma’a l-‘ilm wa-l-madaniyya. Cairo: Dār al-Manār.
3. ‘Abduh, Muḥammad & Al-Afġānī, Ġamāl ad-Dīn. 2012. Al-‘Urwa al-Wuṭqā. Cairo: Hindāwī. <https://www.hindawi.org/books/68096495/> (consultat pe data de 4.01.2021).
4. Bin ‘Alī, Muḥammad. 2015. “Salafis, Salafism and Modern Salafism: What Lies Behind a Term?”. RSIS Commentary 57. <https://www.rsis.edu.sg/rsis-publication/srp/co15057-salafis-salafism-and-modern-salafism-what-lies-behind-a-term/> (consultat pe data de 03.12.2021).
5. Champion, Daryl. 2002. The Paradoxical Kingdom: Saudi Arabia and the Momentum of Reform. Columbia University Press.
6. Editorii Enciclopediei. 2014. “Al-Fārābī”. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/al-Farabi> (consultat pe data de 24.11.2021).
7. Editorii Enciclopediei. 2021. “Ḥassan al-Bannā”. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Hasan-al-Banna> (consultat pe data de 25.11.2021).
8. Editorii Enciclopediei. “Companions of the Prophet”. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Companions-of-the-Prophet> (consultat pe data de 12.12.2021).
9. Editorii Enciclopediei. “Muḥammad ‘Abduh summary”. Encyclopedia Britannica <https://www.britannica.com/summary/Muhammad-Abduh> (consultat pe data de 12.12.2021).
10. Editorii Enciclopediei. “Rashid Riḏā”. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Rashid-Rida> (consultat pe data de 12.12.2021).
11. Editorii Enciclopediei. “Sayyid Quṭb”. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Sayyid-Qutb> (consultat pe data de 12.12.2021).
12. Editorii Enciclopediei. „Wahhābī”. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Wahhabi> (consultat pe data de 12.12.2021).
13. Enayat, Hamid. 2005. Modern Islamic Political Thought. Londra/New York: I.B. Tauris.
14. Fattah, Hala. 2003. “Wahhabi Influences, Salafi Responses: Shaykh Mahmud Shukri and The Iraqi Salafi Movement, 1745-1930”. Journal of Islamic Studies 14 (2). 127-148.
15. Flannery, Michael. 2021. “Avicenna”. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Avicenna> (consultat pe data de 24.11.2021).

16. Ġazāl, Amal N. 1997. „Power, Arabism and Islam in the Writings of Muhibb al-Din al-Khatib in al-Fath”. Past Imperfect (6). 133-150. <https://journals.library.ualberta.ca/pi/index.php/pi/article/view/1427> (consultat pe data de 27.11.2021).
17. Hourani, Albert. 1983. Arabic Thought in The Liberal Age 1798-1939. New York: Cambridge University Press.
18. Jakob Skovgaard-Petersen. 1997. Defining Islam for the Egyptian State: Muftis and Fatwas of the Dār al-Iftā. Brill.
19. Kedourie, Elie. “Jamal al-Din al-Afghani”. Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Jamal-al-Din-al-Afghani> (consultat pe data de 12.12.2021).
20. Laoust, Henri. 2021. “Ibn Taymiyyah”. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Ibn-Taymiyyah> (consultat pe data de 25.11.2021).
21. Lauzière, Henri. 2010. “The Construction of Salafiyya: Reconsidering Salafism from The Perspective of Conceptual History”. International Journal of Middle East Studies. 42 (3). 369-389. <https://www.jstor.org/stable/40784818> (consultat pe data de 03.10.2021).
22. Lauzière, Henri. 2016. The Making of Salafism, Islamic Reform in the Twentieth Century. New York: Columbia University Press.
23. Pall, Zoltan. 2016. “Review: The Making of Salafism, Henri Lauzière”. The Middle East Journal 70 (2). 346-347. <https://muse.jhu.edu/article/614810/pdf> (consultat pe data de 17.10.2021).
24. Ramadan, Hisham M. (2006). Understanding Islamic Law: From Classical to Contemporary. Rowman Altamira.
25. Riḏā, Rašīd. 1906. Ta’rīḥ. Cairo: al-Manār.
26. Riḏā, Rašīd, 2012. Al-Ḥilāfa. Cairo: Hindāwī. <https://www.hindawi.org/books/95307537/1/> (consultat pe data de 03.12.2021).
27. Ṣaḥīḥ al-Buḥārī. <https://sunnah.com/bukhari:6429> (consultat pe data de 07.12.2021).
28. Turner, John. 2010. “From Cottage Industry to International Organisation: The Evolution of Salafi-Jihadism and the Emergence of the Al Qaeda Ideology”. Terrorism and Political Violence. 22. 541-548 <http://dx.doi.org/10.1080/09546553.2010.485534> (consultat pe data de 09.10.2021).
29. Wehr, Hans. 1961. A Dictionary of Modern Written Arabic. Cowan, J. Milton (editor). New York: Cornell University Press.
30. Weismann, Itzhak. 2009. “Genealogies of Fundamentalism: Salafi Discourse in Nineteenth-Century Baghdad”. British Journal of Middle Eastern Studies 36 (2). 267-280. <http://dx.doi.org/10.1080/13530190903007301> (consultat pe data de 19.10.2021).
31. Wiktorowicz, Quintan. 2006. “Anatomy of the Salafi Movement”. Studies in Conflict & Terrorism. 29 (3). 207-239. <http://dx.doi.org/10.1080/10576100500497004> (consultat pe data de 19.11.2021).

BALCANII DE VEST: KOSOVO DIN CADRUL ISTORIC ÎN PROFILUL CONTEMPORAN Război și dezagregare

de Roxana TUDORANCEA*

ABSTRACT

The endeavor of the present paper is to put into a historical frame the Kosovo's issue starting with '90s, at the end of the Cold War and at the beginning of dissolution of the Former Federal Republic of Yugoslavia. For this reason, the most significant Western Balkans 's historical stages, chronologically envisaged, have been studied from the paper's topic point of view with the goal of discovering their strong traces kept on the current ground in Kosovo and their present consequences for the development of the entire area; in this manner, special features have been identified, as well as, problems still unsolved or questions on debate, thus a better understanding of today' status of Kosovo is provided: Kosovo as a new European independent state, its role as a potential candidate to EU, or its position as a real partner in an imperative dialogue tackled with the Serbian part.

During the '90s, the Western Balkans area passed through antagonistic movements having economic, social and political – internal 'state reasons; the paper argues how inside the Former Yugoslav Republic, a real concern for communist authorities had remained the ethnic historical dilemma, despite the fact that the ethnic issues were carefully taken under control, inside their borders, by the Actor – State – on the one side, and by the Federal – one, on the other side. Thereafter, the paper notices that in the stage of transition from communism to democracy, the newly created states were dealing in an exacerbated manner with their ethnic issues which overwhelmed state's borders transforming themselves into a real threat to international peace and security, in fact a big enemy for all these instable states and for the multinational/international Actors involved in the region (Western European Powers – CE/UE, USA, United Nations, OSCE). The broad international assistance was determined to apply the preventive diplomacy formula of settlement for Kosovo but it not managed with the regional instability which gradually increased and finally ended into a war: crimes against humanity happened and a humanitarian disaster was about to occur; this was the climate for the first NATO's military action in Europe after the end of the Second World War – the NATO's Allied Force Operation started on the 24th of March 1999.

* Absolventă a Facultății de Istorie, specializarea *Istorie Contemporană Universală*, master în *Relații Internaționale*, *Facultatea de Istorie* din cadrul Universității din București și master în *Studii Sud-Est Europene*, *Departamentul de Științe Politice și Administrație Publică* din cadrul Universității Naționale și Capodistriene din Atena.

Sfârșitul Războiului Rece

O rânduirea înrădăcinată vreme de aproape jumătate de secol în Europa Centrală și de Sud-Est, prin Pactul de la Varșovia, latura militară a monolitului comunist, s-a rupt la Sfârșitul Războiului Rece. Tranziția statelor din fostul lagăr comunist – Blocul de Est – la democrația promisă, râvnită diferențiat, a fost pusă în practică tot diferit, de la stat la stat; în mare parte, ca rezultat al maturității forțelor politice, înrolate să gestioneze fenomenul, dar și implicit, ca rezultat al atașamentului acestor forțe față de valorile naționale, greu încercate la momentul respectiv, când se impunea identificarea unui echilibru între independență și bunăstarea garantată de globalizarea democratică, după jumătate de secol comunist, totalitarist, pe alocuri.

Cortina de Fier a căzut odată cu Zidul Berlinului, la 09 noiembrie 1989, reper extrem de important, nu numai pentru Germania, reunificată după aproape jumătate de secol (1990), ci pentru întreaga Europa istorică, greu încercată ideologic în toată această perioadă de separarea Est – Vest. Evenimentelor pașnice din Germania le-a urmat, însă, un val de dezmembrări statale, în interiorul Blocului de Est, produse fie lin – cazul Cehoslovaciei (01.01.1993), fie prin violență – cazul fostei Iugoslavii. Revoluția română (22.12.1989), transmisă în direct, a fost urmată, nu după mult timp, de alte tablouri televizate atroce, precum cele ale gropilor comune sau ale bombardamentelor succedate în anii '90, în fosta Iugoslavie.

Înțelegerea tranziției îndelungate către democrație, a statelor din fosta Republică Federativă Iugoslavia (Spasovska, Pascu, 2010) și a provinciei Kosovo, în mod special, neîncheiată nici astăzi, după 30 de ani⁴² (Ene, 2021) și continuată prin angajamentul european al Balcanilor de Vest, impune înțelegerea rădăcinilor istorice ale multiplelor schimbări politico-statale din regiune.

RSF Iugoslavia

În secolul XX, sârbii și albanezii și-au disputat, neîntrerupt, controlul asupra provinciei Kosovo. De altfel, disputele pentru control și supremație la putere, cât și rivalitățile accentuate dintre etnii, au reprezentat o manifestare constantă în statul iugoslav creat la sfârșitul Primului Război Mondial: Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor, construcție statală marcată de instabilitate în întreaga perioadă interbelică; perioada parlamentară concurențială dintre sârbi și croați, respectiv 1918 – 1929, a fost urmată de instituirea dictaturii regelui Alexandru I. Noua împărțire administrativ-teritorială legiferată a accentuat rivalitățile etnice, suprapuse peste amalgamul cultural-religios; direcțiile urmate în politică au sporit climatul de instabilitate și au alimentat exacerbarea naționalistă, manifestată mai ales în rândurile sârbilor și croaților; în 1941, Regatul aderă la Pactul Tripartit, act urmat de dispute politice între filogermani și filobritanici, stopate la scurt timp, prin instaurarea ocupației germane⁴³ (Zbucea, 1998, pp. 45 – 47).

La sfârșitul Celui de-Al Doilea Război Mondial, Iugoslavia a fost eliberată și refăcută sub autoritate comunistă, ca republică federativă. Așa cum se întâmplase și în trecut, nu s-a putut evita, prin trasarea granițelor interne în federație, ca zone locuite majoritar de sârbi să nu rămână în interiorul granițelor Croației sau Bosniei și, mai ales, nu a existat o alternativă de strămutare/dislocare pentru populațiile diferite de cea de etnie sârbă, din cele două provincii autonome aflate pe teritoriul Serbiei: Voivodina (maghiari și români) și Kosovo (albanezi) (Cristescu, 2017).

Realizările Iugoslaviei postbelice de „unitate și frăție”, sub Iosip Broz Tito, nu s-au păstrat după moartea sa (04.05.1980), în condițiile în care, odată cu Tito a dispărut și sentimentul de mândrie națională, liant pentru toți cetățenii din fosta Iugoslavie, indiferent de etnie și cultivat atent sub orbita personalității lui Tito, după reunificarea postbelică a Iugoslaviei, dar și ulterior, prin îmbrățișarea politicii de nealiniere la blocurile Războiului Rece. În anii '80, pe fondul iminenței crizei

economice, s-au intensificat presiunile republicilor și provinciilor autonome pentru obținerea independenței, desprinderile statale succesive ducând la destrămarea Iugoslaviei. *De atunci, niciunul dintre cele șapte state foste iugoslave nu a reușit să atingă prestigiul fostei Republici Socialiste Federative Iugoslavia, nici în rândul propriilor cetățeni, nici pe plan extern, sau să găsească o formulă acceptabilă de onorare a realizărilor lui Tito* (Mappes - Niediek, 2020).

Provincia Kosovo

Kosovo a urmat consecvent traiectul federal; cu precădere, în anii '60, Belgradul a adoptat o atitudine tolerantă, fără tendințe de suprimare a identității albanezilor, cărora li s-a permis acces la poziții de răspundere atât în administrația provinciei Kosovo, cât și a Iugoslaviei; astfel, viitorul conflict dezvoltat în Kosovo, odată cu destrămarea Iugoslaviei, ar putea fi înțeles mai ușor, dacă alăturăm rădăcinilor istorice și cunoașterea rădăcinilor de statutare, concret: Constituția Federală din 1974 – actul fundamental prin care a fost sporită încrederea într-un stat garant al "libertății" înțelese și asumate în spirit federativ de toți actorii politici, conducători comuniști din republici și din provinciile istorice – acorda regiunii Kosovo statutul de provincie autonomă, în cadrul RSF Iugoslavia.

În 1989, noul președinte al RSF Iugoslavia, Slobodan Milošević, a anulat statutul autonom al provinciei Kosovo. În încercarea de restabilire a autonomiei, a avut loc o mișcare pasivă de opoziție a etnicilor albanezi față de conducerea sârbă, organizată de scriitorul Ibrahim Rugova, devenit ulterior președinte al Kosovo; mișcarea a culminat în 1991, când etnicii albanezi și-au declarat unilateral independența; în 1993, Armata de Eliberare din Kosovo – KLA era deja activă, bine conturată și lovea constant, favorizând întărirea mișcării de guerilă albaneză și intensificarea atacurilor acesteia asupra obiectivelor sârbe. Toate aceste evoluții au generat o ofensivă armată dură din partea autorităților

iugoslave.

În dezvoltarea conflictului din Kosovo, pe lângă premisele istorice și de statutare expuse anterior, un rol definitoriu a jucat și substratul de legitimare în provincie (Cojocar, 2016), venit din partea taberelor intrate în conflict: pe de o parte, resorturile de legitimare identitară a sârbilor⁴⁴, pe de altă parte, legitimarea numerică sub formă de autodeterminare a albanezilor; substratul de legitimare în provincie a reprezentat un aspect fundamental, prin care s-a alimentat permanent conflictul din Kosovo.

Dacă în debut treceam în revistă sfârșitului Războiului Rece din spațiul central și sud-est european, nu trebuie să pierdem din vedere, în acest stadiu al expunerii, contextul de la sfârșitul Războiului Rece, din interiorul Iugoslaviei, în interiorul căruia se consumă criza din Kosovo: o Iugoslavie slăbită politic, aflată în plin proces de *dezmembrare* și confruntată cu acte de secesiune succesive, venite din partea statelor federației, într-un trend cu o puternică influență naționalistă. În paralel, implicarea americană și internațională în Iugoslavia în curs de dezmembrare devine tot mai directă, însă nu este suficientă pentru a putea asigura pacea imediată, ci, dimpotrivă, determină o lungă perioadă de tensiuni și lupte inter-etnice, de instabilitate politico-socială și de criză economică. Comunitatea Europeană, la rândul ei, în proces profund de transformare, în debutul destrămării Iugoslaviei, și-a stopat, treptat, oscilațiile manifestate în a recunoaște sau nu noile state proclamate independente și în a-și contura, progresiv, o politică de extindere îndreptată spre statele desprinse din fosta Iugoslavie.

Destrămarea Iugoslaviei

La 25.06.1991, Slovenia⁴⁵ și Croația⁴⁶ își declară independența – acte urmate de intervenția armatei federale iugoslave în ambele state. Dacă în Slovenia desprinderea s-a consumat printr-un conflict armat de scurtă durată, soldat cu pierderi

⁴² *Retrospectiva analitică* per stat, *semnată de Cristina Ene, concluzionează*: La 30 de ani de la de destrămarea statului multiethnic socialist Iugoslavia, țările desprinse din el sunt traversate de contradicții – fie prinse la jumătatea drumului spre UE, fie, în cazul celor deja în blocul comunitar, atrase de tendințe naționaliste.[...] La 30 de ani de războaie sângeroase soldate cu 130.000 de morți, două state desprinse din Iugoslavia nealiniată sunt membre UE și alte patru speră să fie acceptate în blocul comunitar, cu puține șanse în prezent. Provincia Kosovo este un caz special, pentru că un număr de țări din UE nu îi recunosc independența.

⁴³ În timpul ocupației germane, Croația a fost proclamată stat independent, a fost condusă de extremistul Ante Pavelić și a înglobat Bosnia; Serbia, redusă teritorial, a devenit un stat marionetă german; alte teritorii iugoslave au fost împărțite și ocupate militar de Germania, Italia, Ungaria, Bulgaria, Albania. În 1943, gruparea partizanilor comuniști, condusă de Iosip Broz Tito, s-a consolidat și a luptat pentru eliberarea întregului teritoriu iugoslav și refacerea status-quo-ului antebelic, câștigând supremația intern, împotriva forțelor de ocupație și a forțelor paramilitare (ustașii fasciști/cetnicii naționaliști); perioada coincide cu atrocitățile din lagărele de concentrare, în care au fost masacrate populațiile sârbe, evreiești și rome; în 1944 – 1945, pe plan extern, gruparea lui Tito a atras simpatia și sprijinul Forțelor Occidentale.

⁴⁴ Pentru o bună înțelegerea a conflictului din Kosovo, punctăm din analiza perspectivei istorice furnizate de autor: [...] *Patriarhia, mănăstirile, bisericile, bătăliile istorice, întemeietorii statului sârb, patrimoniul, istoria, toate acestea arată că zona Kosovo este zona de plecare a statului sârb. Este așa cum spun sârbii, inima lor*: Orașele de tradiție sârbă din Kosovo au jucat, împreună sau separat, o importanță demnă de luat în calcul în dezvoltarea statului sârb: Peć, Kosovska Mitrovica, Prizren, Kosovopolje. Peć este sediul Patriarhiei sârbe; titulatura patriarhului Serbiei este *Patriarh de Peć și Mitropolit de Belgrad și Karlovići*. Cultul religios practicat în edificiile ortodoxe a îndeplinit un rol aparte în prezervarea etnocentrismul statului sârb. Locașurile de cult sârbe din Kosovo, între care se numără: Mănăstirea *Visoki Decani*, Mănăstirea *Sfinților Arhangheli* (construită de Ștefan Dusan, al cărui trup este adăpostit în interiorul așezământului monastic) au fost distruse, avariate sau vandalizate masiv în perioada conflictului și post conflict; Biserica *Sveti Djordje* (Sfântul Gheorghe) din Prizren, vandalizată în 2004, sau locașul de cult ortodox *Our Lady of Ljevis* (mănăstire construită în 1306-1307, de Ștefan Uros II Milutin), avariata în 2004: [...] *în interior toți sfinții pictați au ochii sfărâmați – probabil prin lovituri cu ciocanul*. În anii de după proclamarea independenței provinciei, numărul moscheilor a crescut simțitor, în vreme ce locașurile de cult ortodoxe, deși păzite de forțele KFOR, au fost menținute într-o degradare accentuată.

⁴⁵ Între statele RSF Iugoslavia, Slovenia era cea mai omogenă etnic, cu o dezvoltare economică ridicată, dar și cu tendințe accentuate de democratizare manifestate din partea societății civile; în decembrie 1990 este organizat un referendum, electoratul sloven pronunțându-se în favoarea obținerii independenței. Armata slovenă, ajutată de civili, respinge armata federală iugoslavă după un război de 10 zile; încetarea ostilităților este statuată prin Acordul de la Brinoni, prin care autoritatea guvernului sloven era recunoscută în întregul stat. CE a intervenit, prin impunerea unor sancțiuni Iugoslaviei, în urma intervenției militare din Slovenia. Pierderile din război s-au cifrat la aproximativ 74 de morți – 45 militari iugoslavi, 19 sloveni, 3 civili și 350 de răniți (date cantitative regăsite la: <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/războiul-de-zece-zile-pentru-independenta-Sloveniei>)

minime, reglementarea insuficientă a modalităților de ieșire din federație, dar și lipsa tratativelor cu privire la minoritățile etnice, au făcut ca în Croația, războiul să fie prelungit, în pofida eforturilor făcute de CE de a impune sancțiuni Iugoslaviei sau de a convoca o conferință, la care delegația CE a militat, fără succes, pentru ajungerea la un Plan de încetare a focului; a urmat un război sângeros și s-a consumat masacrul de la Vukovar: *Aici, între august și noiembrie 1991, s-a desfășurat cea mai mare bătălie din Europa după cel de-al Doilea Război Mondial, soldată cu distrugerea completă a orașului și cu evacuarea întregii populații non sârbe. [...] Există suspiciuni că Franjo Tuđman, căutând recunoașterea internațională a țării, ar fi fost mai puțin dispus să ajute Vukovar, astfel martirizându-l. În acest caz, existența unui oraș martir⁴⁷ ar fi sensibilizat opinia internațională, recunoașterea noului stat înființat Croația fiind mai aproape* (Tudosă, 2013).

La 8.09.1991, Macedonia s-a pronunțat prin referendum pentru independență față de Iugoslavia, an în care și etnicii albanezi din Kosovo ajung la o proclamare unilaterală a independenței.

În 1992, debutează războiul din Bosnia-Herțegovina⁴⁸ (Pargan, 2015), încheiat, 3 ani mai târziu, prin Acordul de la Dayton, dar, din păcate, nu înainte de producerea masacrului din Srebrenica, *cea mai gravă crimă de război care a avut loc în Europa de la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial* (Schwarz Schilling, 2020). După aproape un deceniu de la producere, Tribunalul Penal Internațional pentru Fosta Iugoslavie – TPII declară masacrul, *genocid* (19.04.2004), fapt reiterat de Curtea Internațională de Justiție – CIJ (27.02.2007).

Odată cu creșterea implicării SUA în Balcani, în 1994, apare și primul succes al administrației Bill Clinton: acela de a reuși să îi convingă pe musulmanii bosniaci

să formeze o federație împreună cu croații. Grupul de contact constituit în vederea soluționării crizei din Bosnia - Herțegovina, compus din politicieni și diplomați din SUA (negociator șef – Richard Holbrooke), Marea Britanie, Franța, Rusia și Germania, a purtat negocieri în perioada 1 – 21.11.1995 și a reușit să facă posibilă încheierea Acordului de la Dayton, semnat, o lună mai târziu, la Paris, în data de 14.12.1995; semnatari au fost președinții Bosniei – Alija Izetbegović, Croației – Franjo Tuđman, Serbiei – Slobodan Milošević. Odată cu Acordul de la Dayton a intrat în vigoare o nouă constituție pentru Bosnia; statul bosniac a fost împărțit în două entități: Federația Bosnia-Herțegovina cu populația majoritar croată și musulmană și Republica Srpska, cu populația majoritară sârbă; s-a creat un teritoriu cu administrație specială în estul orașului Brčko.

Dacă criza din Kosovo n-ar fi existat, am fi putut considera destrămarea Iugoslaviei încheiată în 2006, când, în urma referendumului, Muntenegru își declară independența (03.06.2006), iar Serbiei nu îi mai rămânea de făcut decât să își declare, la rândul ei independența (05.06.2006).

Războiul din Kosovo

După 1991, Conflictul din Kosovo a căpătat amploare; episoadele de ciocniri violente înregistrate în mod repetat și eșecul negocierilor organizate pentru reglementarea pașnică a conflictului au determinat intervenția armată a NATO; comunitatea internațională ar fi riscat să asiste pasiv, din nou, sau, să lase să se repete un nou episod de atrocitate, din seria celor consumate, pe fondul destrămării Iugoslaviei, paradoxal, într-o perioadă comun

acceptată de pace internațională.

O turnură în conflictul escaladat fulminant, din formatul de mișcare de autodeterminare, prin lupta de guerilă în interiorul unei federații⁴⁹, în război ce suscită preocuparea majoră a principalilor actori internaționali și mai ales, intențiile lor de a interveni pentru soluționare, a fost înregistrată după masacrul de la Račak (15.01.1999), când 45 de albanezi kosovari au fost masacrați de sârbi, ca reacție la atacurile separatiste albaneze asupra forțelor de poliție sârbe din provincie. Intervenția organismelor de monitorizare internațională pe baze umanitare – OSCE – a produs un larg ecou internațional cu privire la consumarea episoadelor de crimă la adresa umanității și a urgentat declanșarea mecanismelor internaționale, prin reacțiile ulterioare ale NATO (Operațiunea Forța Aliată) și ale Consiliului de Securitate al ONU (Rezoluția 1244/10.06. 1999).

S-a încercat, fără succes, identificarea unei soluții negociate prin facilitarea unui acord între partea sârbă și cea albaneză, cu privire la constituirea unui cadru politic acceptabil pentru viitorul provinciei și s-a deschis Conferința de pace de la Rambouillet -06.02.1999 (17 zile de negocieri, timp în care, atât Franța cât și Secretarul General NATO, Javier Solana, au avut calitatea de mediator). În esență, acordul scontat presupunea trecerea Kosovo sub administrare NATO și asigura: garantarea unei largi autonomii albanezilor, permiterea staționării în provincie a unui efectiv de 30.000 de soldați, ca forțe de menținere a păcii, asigurarea liberei treceri pe teritoriul iugoslav. Milošević a refuzat semnarea acordului și s-a retras de la masa negocierilor. Semnatari ai Acordului de la Rambouillet au rămas Marea Britanie, SUA, precum și albanezii kosovari, conduși la negocieri de Hashim Thaçi⁵⁰.

Curmarea bruscă a negocierilor, generată de sârbi, prin refuzul lui Milošević de a accepta soluțiile propuse de puterile internaționale, în scopul încetării crizei, a determinat declanșarea ofensivei aeriene NATO asupra Serbiei. Denumită "Operațiunea Forța Aliată", ofensiva NATO a demarat la data de 24.03.1999, prin

bombardarea Belgradului. Vreme de 78 de zile, NATO a bombardat obiective militare din Serbia și Kosovo, alternând operațiunile aeriene cu operațiunile terestre desfășurate pe teritoriul fostei RSF Iugoslavia.

Iminența unei extinse campanii terestre a Alianței Nord Atlantice îl determină pe Milošević să accepte în data de 10 iunie 1999, condițiile NATO (practic, Acordul de la Rambouillet, respins înainte de bombardament); tot în data de 10 iunie 1999 a fost emisă și Rezoluția 1244/10.06. 1999 a Consiliului de Securitate al ONU; la numai două zile distanță, în data de 12.06.1999, a fost dislocată în provincie⁵¹ Forța Kosovo – KFOR, forță internațională de menținere a păcii, condusă de NATO; administrația Națiunilor Unite a guvernat temporar provincia (1999-2007), toate forțele sârbe au fost scoase din regiune, conflictul sângeros din Kosovo soldându-se cu mii de morți și sute de mii de refugiați (Stan, 2019).⁵²

Concluzii

Destrămarea Iugoslaviei a avut un impact puternic asupra modificării arhitecturii de securitate și apărare existente în Europa până la acea dată. Eforturile CE pentru coagularea unui mecanism propriu de soluționare a crizelor, izbucnite în Europa sau în vecinătatea granițelor europene, au atins în perioada imediat următoare crizei din Kosovo, rezultate nedobândite până atunci, în toată istoria integrării europene: este perioada în care apar primele rezultate notabile în edificarea Politicii Europene de Securitate și Apărare Comune/PESAC, menită să întărească și să sprijine cu efective Politica Externă și de Securitate Comună/PESC.

În Kosovo, guvernarea temporară a ONU a asigurat o stabilizare precară și nu a reușit să surmonteze blocajul înregistrat în negocierile cu privire la viitorul provinciei, dintre autoritățile albaneze și partea sârbă; în cele din urmă, au avut câștig de cauză actele precipitate din perioada 2007-2008: punerea în aplicare a Planului

⁴⁶ În mai 1991, Slobodan Milošević blochează mecanismul de rotație la putere, consfințit prin Constituția din 1974 și împiedică venirea la conducerea Federației a croatului Stipe Mesić; în Croația, rezultatul obținut în urma referendumului (19.05.1991), boicotat de sârbi, este favorabil obținerii independenței. Guvernul federal intervine cu trupele în Croația și cataloghează evoluțiile de aici drept *amenințări teroriste la adresa statului iugoslav*; în paralel, se intensifică ciocnirile violente dintre milițiile sârbe și croate; armata croată, în formare, dispunea de resurse limitate; Croația avea de purtat războiului de pe propriul teritoriu, dar era angrenată militar și în războiul din Bosnia-Herțegovina, unde, inițial, croații și bosniacii musulmani au pregătit lupta împotriva sârbilor bosniaci.

⁴⁷ Reținem dubla revendicare a teritoriului urbei atât din partea croaților, cât și din partea sârbilor, dar și integrarea alternativă a orașului, de-a lungul secolelor, fie estului Slavoniei – la Croația, fie vestului Krajinei – la Serbia; în 1990 populația orașului Vukovar era compusă etnic din 43% croați, 37% sârbi și alte minorități. Pe fondul primelor mișcări de autodeterminare din Iugoslavia, începute în 1989, în Kosovo, în 1990, sârbii din vestul Krajinei își declară desprinderea de Croația și formează Republica Sârbă Krajina. Declararea independenței Croației complică disputa pentru acest teritoriu; în 1991, sârbii din satele aflate în vecinătatea Vukovarului ridică primele baricade în jurul orașului; sunt blocate principalele căi de acces în și dinspre oraș; în nordul Vukovarului, la Borovo Selo, se instalează un grup paramilitar sârb (lider Vojislav Seselj); în mai 1991, Armata Populară Iugoslavă – JNA (Jugoslavenska Narodna Armija) intervine și își instalează unități în Borovo Selo, fraternizând, gradual, cu trupele paramilitare sârbe, în defavoarea croaților. În exterior, JNA și sârbii configurau blocada orașului, în interior, croații, persecutați și supuși violențelor, au ripostat la rândul lor și au organizat rezistența. Vukovarul este supus asediului timp de 87 de zile și capitulează la data de 18.11.1991. Între cifrele avansate pentru pierderile de război, cităm: morți – între 1.798 și 3.700 de luptători și civili în timpul asediului și 1.000 de morți în zonele croate din jurul Vukovarului sau, din alte statistici: 2.000 căzuți în luptă, 800 dispăruți, 3.000 prizonieri, 42.000 de refugiați.

⁴⁸ *Războiul de purificare etnică din Bosnia – Herțegovina (1992-1995) a implicat 3 părți beligerante: inițial au luptat sârbii (în 1991, sârbii reprezentau 31% din populația Bosniei) împotriva bosniacilor musulmani și croaților – aliați; ulterior s-au aliat sârbii și croații împotriva bosniacilor musulmani; orașul Sarajevo a fost supus unui îndelungat asediu din partea sârbilor bosniaci – 1425 de zile – între anii 1992-1996; cifrele cu privire la victime variază: peste 100.000 de victime și 2 milioane de refugiați. În data de 11.07.1995, s-a consumat masacrul de la Srebrenica; orașul – proclamat zonă protejată, prin Rezoluția 819/16.04.1993 a Consiliului de Securitate al ONU, a fost ocupat de forțele sârbilor bosniaci, sub comanda generalului Ratko Mladić, aflat sub autoritatea președintelui Republicii Srpska, Radovan Karadžić; după căderea orașului au urmat o serie de masacre, în oraș și în împrejurimi, peste 8.000 bărbați și băieți bosniaci musulmani, care se refugiaseră pe acest teritoriu protejat de Forța de protecție a ONU – UNPROFOR – au fost asinați/executați; 30.000 de femei, copii, vârstnici, au fost expulzați forțat.*

Martti Ahtisaari (trimisul special ONU în Kosovo din perioada de sfârșit a mandatului de mediere) și declararea unilaterală a independenței provinciei.

În prezent, atât statul declarat independent Kosovo, cât și Serbia sunt incluse în politica UE pe termen lung de sprijinire a Balcanilor de Vest – Procesul de Stabilizare și Asocierie/PSA; părțile au încheiat,

separat, Acorduri de Stabilizare și Asocierie/SAP cu UE; concomitent, au fost deschise negocierile, pentru un număr limitat de capitole, însă, pe parcursul întregii perioade, au survenit numeroase stagnări în parteneriatul instituit cu UE, iar blocajul din dialogul Priștina – Belgrad a fost omniprezent.

12. Stan, Liviu (2019). 20 de ani de la atacurile aeriene NATO asupra fostei Iugoslavii. Mărturia cutremurătoare a unui supraviețuitor: Au aruncat cadavre peste mine. Video. 25.03.2019. <https://www.mediafax.ro/externe/20-de-ani-de-la-atacurile-aeriene-nato-asupra-fostei-iugoslavii-mărturia-cutremurătoare-a-unui-supraviețuitor-au-aruncat-cadavre-peste-mine-video-17978210>.
13. Tudosă, Florin (2013). Acolo unde copacii nu au crengi: Vukovar. Povestea primului război transmis live. Adevărul, 30.12.2013. https://adevarul.ro/cultura/istorie/acolo-copacii-nu-crengi-vukovar-povestea-primului-razboi-transmis-live-1_52c15f78c7b855ff5619178d/index.html (accesat la data de 22.09.2021).
14. Zbucea, Gheorghe (1998). Poglavnitul, ustașii și destructurarea Iugoslaviei Ante Pavelić. Dosarele Istoriei, An III, nr. 11 (27), 1998, pp. 45-47.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE:

1. ***Rezoluția Parlamentului European din 9 iulie 2015 referitoare la comemorarea genocidului de la Srebrenica. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0276_RO.html (accesat la data de 10.09.2021).
2. ***United Nations Security Council Resolution 1244 (1999), Adopted by the Security Council at its 4011th meeting on 10 June 1999. S/RES/1244 (1999), 10 June 1999. [https://digitallibrary.un.org/record/274488#record-files-collapse-header-file:///C:/Users/USER~1/PC4/AppData/Local/Temp/S_RES_1244\(1999\)-EN-1.pdf](https://digitallibrary.un.org/record/274488#record-files-collapse-header-file:///C:/Users/USER~1/PC4/AppData/Local/Temp/S_RES_1244(1999)-EN-1.pdf) (accesat la data de 26. 11.2021).
3. Cojocaru, Ionuț (2016). Kosovo un stat impus pe harta lumii se străduiește să se afirme pe calea normalității. Historia, 29.01.2016. <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/kosovo-un-stat-impus-pe-harta-lumii-se-străduiește-să-se-afirme-pe-calea-normalității> (accesat la data de 12.05.2021).
4. Cristescu, Florin (2017). Rădăcinile unui război aproape uitat. Adevărul, 01.05.2017. https://adevarul.ro/cultura/istorie/rădăcinile-unui-război-aproape-uitat1_5907385e5ab6550cb8b4ecd5/index.html (accesat la data de 17.06.2021).
5. Dinu, Mihai-Ștefan (2008). Influența factorilor etnic și religios asupra dinamicii mediului de securitate. UNAP, București. <https://cssas.unap.ro/ro/pdf/influența-factorilor-etnic-și-religios-asupra-dinamicii-mediului-de-securitate>. Pdf (accesat la data de 14.09.2021).
6. Ene, Cristina (2021). Ce s-a ales de statele iugoslave după 30 de ani de la destrămarea fostei Republici Federale. Supraviețuitor al masacrului de la Srebrenița: „Nu vor înceta niciodată să ne urască”. Adevărul, 25.07.2021. https://www.adevarul.ro/international/europa/ce-s-a-ales-statele-iugoslave-30-ani-destrămarea-fostei-republici-federale-supraviețuitor-masacrului-srebrenita-nu-vor-înceta-niciodată-urască-1_60f90b895163ec42715356df/index.html (accesat la data de 18.08.2021).
7. Mappes-Niediek, Norbert (2020). La 40 de ani după Tito. 04.05.2020. <https://www.dw.com/ro/la-40-de-ani-după-tito/a-53326501>(accesat la data de 18.08.2021).
8. Pargan, Benjamin (2015). Comentariu: Adevărul insuportabil de la Srebrenica. 11.07.2015. <https://www.dw.com/ro/comentariu-adevărul-insuportabil-de-la-srebrenica/a-18578792> (accesat la data de 13.07.2021).
9. Pop, Adrian (2003). Security from Powder Keg to Cooperation. van Meurs, Wim (Ed.) Prospects and Risks Beyond EU Enlargement. Southeastern Europe: Weak States and Strong International Support, Leske Budrich, Opladen, 2003, pp. 117-147.
10. Schwarz Schilling, Christian (2020). Dreptate pentru Bosnia-Herțegovina. 21.11.2020. <https://www.dw.com/ro/dreptate-pentru-bosnia-herțegovina/a-55683932> (accesat la data de 13.07.2021).
11. Spasovska, Verica & Pascu, Maria (2010). 20 de ani de la destrămarea fostei Iugoslavii. 15.07.2010. <https://www.dw.com/ro/20-de-ani-de-la-destrămarea-fostei-iugoslavii/a-5794881> (accesat la data de 13.07.2021).

